

ROMAN DZIEDZIC

Zakład Ekologii Zwierząt i Łowiectwa, Uniwersytet Przyrodniczy w Lublinie

MICHAŁ SŁONIEWSKI

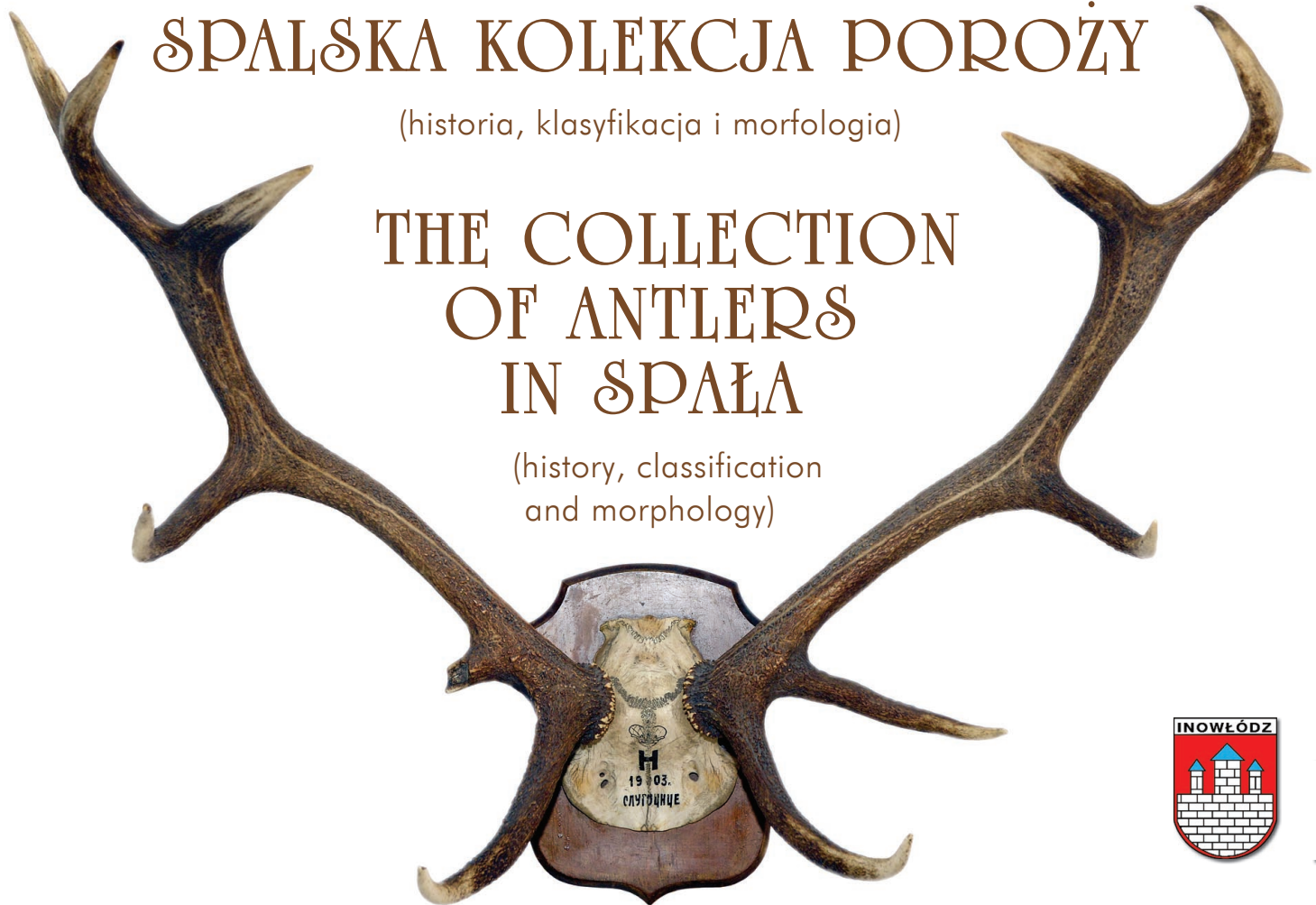
Szkoła Główna Turystyki i Rekreacji w Warszawie, Lokalna Organizacja Turystyczna w Spale

SPALSKA KOLEKCJA POROŻY

(historia, klasyfikacja i morfologia)

THE COLLECTION OF ANTLERS IN SPAŁA

(history, classification
and morphology)

Carska rezydencja myśliwska w Spała – rys historyczny

Najstarsze polowania carskie na terytorium Królestwa Polskiego, powstałego w wyniku Kongresu Wiedeńskiego w 1815 r., miały miejsce na terenach Księstwa Łowickiego w okolicach Skierniewic, ok. 70 km od Warszawy w kierunku południowo-zachodnim. Właśnie w Skierniewicach znajdował się dawny pałac Arcybiskupów Gnieźnieńskich, który pełnił rolę centralnego ośrodka dóbr ziemskich tego księstwa¹. Jeszcze w okresie panowania cara Mikołaja I stał się jednym z miejsc wypoczynku dla rodziny Romanowów. W latach 1833–1859 sam pałac został gruntownie przebudowany i zmodernizowany, a same jego otoczenie otrzymało nowe założenia parkowe². Autorem przebudowy pałacu był słynny architekt Adam Idźkowski. Po upadku Powstania Listopadowego w 1831 r. dobra Księstwa Łowickiego rozciągały się na terenach trzech guberni; warszawskiej, piotrkowskiej i radomskiej, lasy podlegały od 1879 r. trzem nadleśnictwom; skierniewickiemu o pow. 14 tys. mórg, lubocheńskiemu o pow. 25 tys. mórg i radzickiemu o pow. też 25 tys. mórg. W sumie

¹ L. Łomiński, *Spała i jej okolice*, Łódź 1930, s. 12–13; por. też P. Zwoliński, *Puszcza Pilicka – Lasy Spalskie terenem polowań reprezentacyjnych, konspiracja i walki*, Spała-Łódź 2009, s. 24–25; por. też T. Jaroszewski, W. Baraniewski, *Pałace i Dwory w okolicach Warszawy*, Warszawa 1992, s. 178–200.

² M. Świątkowski, *Ogrody rezydencji arcybiskupów gnieźnieńskich w Skierniewicach*, Skierniewice 2007.

The Tsars' Hunting Residence in Spała – Historical Outline

The first hunting escapades undertaken by the Russian Tsars in the Kingdom of Poland (Polish: *Królestwo Polskie*; the Kingdom of Poland was created as a result of the Congress of Vienna in 1815) took place in the Principality of Łowicz near Skierniewice, ca. 70 km South-West of Warsaw. It was also in Skierniewice where the old Palace of the Archbishops of Gniezno, which was considered as the centre of the Principality's estates, was situated.¹ It was still during the reign of Tsar Nicholas I that the palace became one of the holiday retreats for the Romanov family. The palace was thoroughly rebuilt and modernised between 1833 and 1859, and a new park complex was added.² Adam Idźkowski, a famous architect, was the author of this redesign. After the collapse of the November Uprising in 1831 the estates of the Principality of Łowicz extended over three guberniyas: Warsaw, Piotrków and Radom. The forests were, until 1879, part of three national Forest Districts: 14,000 morgens in the Skierniewice Forest District; 25,000 morgens in the Lubochnia Forest District; and 25,000 morgens belonged to the Radzice Forest

¹ L. Łomiński, *Spała i jej okolice*, Łódź 1930, pp. 12–13. See also: P. Zwoliński, *Puszcza Pilicka – Lasy Spalskie terenem polowań reprezentacyjnych, konspiracja i walki*, Spała-Łódź 2009, pp. 24–25. See also: T. Jaroszewski, W. Baraniewski, *Palace i Dwory w okolicach Warszawy*, Warszawa 1992, pp. 178–200.

² M. Świątkowski, *Ogrody rezydencji arcybiskupów gnieźnieńskich w Skierniewicach*, Skierniewice 2007.

stanowiły one duży kompleks leśny o całkowitej powierzchni 64 tys. mórg, czyli ok. 36 tys. ha. W Skierniewicach, niedaleko pałacu, w parku w 1846 r. z polecenia cara Mikołaja I wybudowano Pałacyk Myśliwski Aleksandria, który służył nie tylko celom myśliwskim, ale urządzano w nim także koncerty i przedstawienia dla rodziny carskiej i zaproszonych gości. Główną jednak atrakcją dla rodziny Romanowów podczas ich pobytów w pałacu skierniewickim były polowania organizowane w pobliskim lesie przekształconym w zwierzyniec lub w bażantarni w okolicach Makowa.

W Nadleśnictwie Skierniewickim w drugiej połowie XIX wieku nie występował jednak nadmiar grubego zwierza, dominowały zwierzęta drobne. Nic więc dziwnego, że w poszukiwaniu lepszych rewirów łowieckich członkowie rodziny carskiej i ich goście przemierzali się podczas swoich pobytów w Skierniewicach w kierunku większych kompleksów leśnych Puszczy Pilickiej, a szczególnie jej części nazywanej Lasami Lubocheńskimi, a później Lasami Spalskimi. Występowanie tam liczniejszej niż na innych terenach grubej zwierzyny takiej jak jelenie, sarny i dziki przyczyniło się do podjęcia decyzji o ostatecznym włączeniu w 1879 r. leśnictwa Lubochnia i Radzice do Księstwa Łowickiego. Od 1870 do 1879 r. właścicielem dóbr skierniewickich był generał feldmarszałek książę Aleksander Bariatyński, który otrzymał je od cara Aleksandra II za poniesione zasługi wojenne na północnym Kaukazie. Książę A. Bariatyński z zamiłowaniem oddawał się polowaniom w Lasach Lubocheńskich. Podczas jednego z nich został mu w 1872 r. przedstawiony ksiądz Ludwik Żmudowski, proboszcz katolickiej parafii w Białobrzegach pod Tomaszowem Rawskim

District. Altogether, they constituted a forest complex of 64,000 morgens, that is approximately 36,000 ha. Following the order of Tsar Nicholas I, the Aleksandria hunting lodge was built in 1846 in the park in Skierniewice near the Archbishops' Palace. The lodge served not only for hunting purposes, but also as a venue for concerts and plays for the Tsar family and invited guests. However, it was the hunts organised in the nearby forest – which was converted into a game preserve – or in the pheasantry near Maków that constituted the main attraction for the Romanov family during their stays at the Skierniewice hunting lodge.

However, in the second half of the 19th century big game was scarce in the Skierniewice Forest District, with small animals being more popular. It is therefore not surprising that during their stays in Skierniewice the members of the Tsar family and their guests moved around towards bigger areas of the Pilica Forest (Polish: *Puszcza Pilicka*) searching for better hunting grounds, especially to the so-called Lubochnia Forest, later known as Spała Forest. It was due to the large numbers of big game, such as deer, roe deer and wild boars, that the decision was eventually made in 1879 to incorporate the Lubochnia and Radzice Forest Districts into the Principality of Łowicz. Between 1870 and 1879 general field marshal Prince Aleksander Bariatyński was the owner of the Skierniewice estates. He received them from Tsar Alexander II for his military services in the North Caucasus. Prince Bariatyński was a passionate huntsman and he indulged in his passion in the Lubochnia forests. During one of his hunting trips in 1872 he was introduced to priest Ludwik Żmudowski, the parish priest at Białobrzegi near Tomaszów Rawski (today part of Tomaszów

(dzisiaj część Tomaszowa Mazowieckiego – przyp. autorów)³. Dzięki jego unikalnym opisom sporządzonych w 1876 r. i opracowanych kilkanaście lat później przez kolejnego proboszcza parafii białobrzesckiej księdza Antoniego Budziszewskiego w zachowanej do dziś w rękopisie *Kronice Kościoła Parafialnego w Białobrzegach Opoczyńskich*, można odtworzyć z niej okoliczności i przesłanki wybudowania rezydencji carskiej w Spała oraz przebiegu wizyt następcy tronu, a późniejszego imperatora Aleksandra III w Lasach Spalskich. Książę A. Bariatyński podczas swoich kolejnych polowań w Puszczy Pilickiej, w 1874 r. zatrzymał się w klasztorze o.o. Franciszkanów w Smardzewicach. Jak ks. L. Żmudowski zapisał w swoich relacjach *W poufnej rozmowie ze mną mówił do mnie Książę, chowaj i strzeż tej tu zwierzyny, a za trzy lata przywiozą ci Cesarza. I w roku 1876 w czasie pobytu Jego Cesarzkiej Mości Aleksandra II Cesarza Wszech Rosji, króla Polskiego etc. w Skierniewicach podczas obiadu książę Bariatyński opowiadając przygody polowania naszego skłaniał Monarchę do odbycia myśliwskiej wycieczki w okolice nasze, ale stan zdrowia Monarchy temu nie sprzyjał. Nie mogąc więc namówić ojca, namówił syna na polowanie*⁴.

³ Książę Ludwik Żmudowski był doskonałym myśliwym i znawcą kniei. Mimo jego aresztowania podczas Powstania Styczniowego w 1863 r., po wyjściu z więzienia szybko nawiązał bliskie relacje z oficerami rosyjskimi z Piotrkowa i Tomaszowa, którzy założyli elitarny klub myśliwski i często polowali w okolicach Białobrzegów, korzystając z gościnności proboszcza L. Żmudowskiego. Te okoliczności umożliwiły mu poznanie księcia A. Bariatyńskiego. Andrzej Kobalczyk, Michał Słoniewski, *Carska Spała*, Spała 2011, s. 11–14.

⁴ *Kronika kościoła parafialnego w Białobrzegach Opoczyńskich*. Rękopis ks. Antoniego Budziszewskiego, s. 30.

Mazowiecki – authors' note).³ Thanks to his unique descriptions written in 1876 and edited a couple of years later by the next parish priest of Białobrzegi, priest Antoni Budziszewski, in “The Chronicle of the Parish Church in Białobrzegi Opoczyńskie” (Polish: *Kronika Kościoła Parafialnego w Białobrzegach Opoczyńskich*), which has been preserved until today, one can trace back the circumstances and reasons for building the Tsar’s residence in Spała as well as the course of the visits of the heir to the throne, and then the Russian emperor, Alexander III, in the Spała forests. During his next hunts in the Pilica Forest in 1874 Prince Bariatyński stayed at the Franciscan monastery in Smardzewice. As priest Żmudowski wrote in his notes *In a confidential conversation with me the Prince told me “Protect and guard the game here, and within the next three years they will bring the Emperor here”. And so, in 1879, when His Imperial Highness Alexander II, Emperor of Russia, King of Poland etc. was in Skierniewice, during a dinner prince Bariatyński, relating the adventures of our hunts, was persuading the Monarch to undertake a hunting trip in our neighbourhood. However, the Emperor’s health did not allow for that. Unsuccessful with the father, the prince persuaded the son to go hunting*.⁴

That is how the heir to the throne, the then 31-year-old Alexander Alexandrovich, came to the Pilica Forest near the villages of

³ Prince Ludwik Żmudowski was a great huntsman. Even though he was arrested during the January Uprising in 1863, after his release he quickly acquainted himself with Russian officers from Piotrków and Tomaszów, who founded an exclusive hunting club and often went hunting near Białobrzegi, thanks to the hospitality of the parish priest L. Żmudowski. That is how he met prince Bariatyński. Andrzej Kobalczyk, Michał Słoniewski, *Carska Spała*, Spała 2011, pp. 11–14.

⁴ *Kronika kościoła parafialnego w Białobrzegach Opoczyńskich*. Priest Antoni Budziszewski’s manuscript, p. 30.

W ten sposób doszło do przyjazdu następcy tronu, wówczas 31-letniego Aleksandra Aleksandrowicza w okolice dawnej Puszczy Pilickiej w rejonach wsi Smardzewice, Białobrzegi i Studzianna. Przyjazd ze Skierniewic nastąpił 8 września 1876 r. Następca tronu wraz z osobami towarzyszącymi zamieszkał we wspomnianym już klasztorze o.o. Franciszkanów w Smardzewicach. Polowania w okolicznych lasach trwały 10 dni. Książę A. Bariatyński nie zapomniał też zaproponować następcy tronu odwiedzenie księdza L. Żmudowskiego w jego parafii. Ksiądz Żmudowski w swoich zapisach podkreśla, że *Jeździliśmy na polowania i za Pilicę w Lubocheńskie, a te Wysokim Gościom więcej podobały się [...], bowiem więcej było zwierzyny i większy szyk i porządek. Następca tronu tak się rozmiłował w naszych lasach iż ma być tu urządzony dom w lesie, most na Pilicy i jest nadzieja oglądania w roku następnym tu Najjaśniejszego Pana*⁵. Inne przekazy źródłowo nieudokumentowane mówią, że Aleksander Aleksandrowicz polując w okolicach spalskiego młyna upolował wyjątkowo dorodnego byka-jelenia, a podczas spożywanego na wyjątkowo pięknej, leśnej polanie nieopodalłączenia się rzeczki Gać z rzeką Pilicą, wyraził życzenie pobudowania dla niego w tym miejscu pałacyku myśliwskiego⁶. Należy podkreślić, że najbardziej atrakcyjne polowania były na tzw. grubego zwierzka. Z tej grupy na ziemiach centralnej Polski występował wówczas tylko jeleń europejski, którego trofea były niezwykle wysoko cenione przez koronowane głowy. Obfitość tej zwierzyny w Lasach Spalskich zachęcała do bardziej odległych myśliwskich wypadów od wygodnej

Smardzewice, Białobrzegi and Studzianna. The party arrived on 8th September 1876. The prince together with his entourage stayed at the above-mentioned Franciscan monastery in Smardzewice. The hunts in the surrounding forests went on for 10 days. Prince Bariatyński invited the future Russian emperor to visit priest Żmudowski in his parish. As father Żmudowski emphasises in his diaries *We went for hunting trips also beyond Pilica, to the Lubochnia area, and the esteemed guests enjoyed these trips more [...] as there was more game and the order in the proceedings was greater. The heir to the throne loved our forests so much that he intends to arrange a hunting lodge in the forest, a bridge over Pilica and there is hope of seeing His Imperial Highness here next year.*⁵ Other records – with no documented source – claim that during one of the trips prince Alexander shot a particularly impressive stag near the windmill in Spała; then, while dining on an especially beautiful meadow near the delta of the Gać and Pilica rivers, the prince expressed his wish to build a hunting lodge in the area.⁶ It has to be emphasised that the hunts for the big game were by far the most attractive. In that time there was only one species – the European red deer – that could be found in central Poland. Its trophies were particularly valued by royals. The abundance of red deer in the Spała forests encouraged the huntsmen to undertake remote hunting trips from the comfortable residence in Skierniewice, the forests of which unfortunately lacked wild game.

The network of railroads in the Kingdom of Poland developed quickly, which facilitated such trips even further and allowed for

⁵ Ibidem, s. 37.

⁶ A. Kobalczyk, M. Słoniewski, *Carska Spała*, op.cit. s. 10,

⁵ Ibidem, p. 37.

⁶ A. Kobalczyk, M. Słoniewski, *Carska Spała*, op.cit. p. 10.

rezydencji w Skierniewicach, ubogiej jednak w tego rodzaju zwierzynę w okolicznych lasach.

Takim wyjazdom sprzyjał szybki rozwój sieci dróg kolejowych na terenie Królestwa Polskiego, co zasadniczo zwiększyło możliwości wygodnego i bezpiecznego podróżowania cara wraz z rodziną. Niebawem po objęciu tronu przez Aleksandra III w 1881 r. zatwierdził on koncesję Towarzystwu Drogi Żelaznej Iwanogrodzko-Dąbrowskiej na budowę szerokotorowej kolejowej między Dęblinem (noszącym wtedy nazwę Iwanogród – przyp. autorów) i Dąbrową Górniczą. Liczyła ona ponad 460 km i była wówczas najdłuższą linią kolejową w Królestwie Polskim. Jej trasa miała przebiegać m.in. w sąsiedztwie Tomaszowa Rawskiego i pobliskiej Spały. Dodatkowym atutem nowej linii było jej połączenie z istniejącą już Koleją Warszawsko-Wiedeńską w Koluszkach.

Nowa linia zapewniała także wygodny dojazd do planowanej rezydencji carskiej w Spale. Budowę tej linii kolejowej rozpoczęto w 1882 r., a już w 1884 r. nowo budowana linia kolejowa dotarła do Tomaszowa i była kontynuowana w kierunku wschodnim⁷.

W lipcu 1885 r. zakończona została budowa mostu na Pilicy i otwarta została cała linia kolejowa Iwanogrodzko-Dąbrowska poprzez Koluszki-Tomaszów z bezpośrednim jej połączeniem z koleją Warszawsko-Wiedeńską. Nie może ulegać wątpliwości, że budowa tego odcinka kolejowego była związana z decyzją budowy pałacyku myśliwskiego w Spale, który miał stać się początkiem nowej myśliwskiej rezydencji carskiej w Królestwie Polskim. Jednoznacznie potwierdza ten fakt powierzenie budowy pałacyku w Spale temu

comfortable and safe travels of the Tsar and his family. Soon after assuming the throne, in 1881, Alexander III approved a concession which was to be awarded to the Association of the Iwanogród-Dąbrowa Rail Road (Polish: *Towarzystwo Drogi Żelaznej Iwanogrodzko-Dąbrowska*) for the construction of the broad-gauge railway line between Dęblin (at that time known as Iwanogród – authors' note) and Dąbrowa Górnicza. It stretched over 460 km and was then the longest railway line in the Kingdom of Poland. Its route was supposed to run, among others, near Tomaszów Rawski and Spała. Its connection in Koluszki to the existing Warsaw-Vienna Railway was another important factor.

The new railway line allowed for convenient access to the area in Spała where the Tsar's residence was planned. The construction of the railway line began in 1882, and already in 1884 it reached Tomaszów and then continued eastwards.⁷

The construction of the bridge on Pilica was completed in July 1885 and the entire railway line Iwanogród-Dąbrowa via Koluszki-Tomaszów with the direct connection to the Warsaw-Vienna Railway was opened. It is beyond any doubt that the construction of this particular railway line was directly connected to the Tsar's decision to build the hunting lodge in Spała, which was soon to become the beginning of a new hunting residence of the Russian Tsars in the Kingdom of Poland. The connection is proven by the fact that the same architect who constructed the railway between Koluszki and Tomaszów, and then between Tomaszów and Opoczno, was commissioned to build the hunting lodge in Spała. This architect was

⁷ Ibidem, s. 20.

⁷ Ibidem, p. 20.

samemu architektowi, który budował linię kolejową pomiędzy Koluszkami i Tomaszowem, a następnie między Tomaszowem i Opoczmem. Tym architektem był wybitny inżynier kolejowy Leon Mikucki⁸. Zachowany oryginał listu Leona Mikuckiego do swojej córki Eleonory z 12 października 1884 r. rozwiewa jakiegokolwiek wątpliwości co do daty zakończenia budowy tego obiektu. W przechowywanym z pietyzmem przez rodzinę Mikuckich liście słynny architekt relacjonuje swej córce, że *Przybyło nam znowu multum roboty, bośmy z Margrabią zrobili umowę na budowę pałacyku w Spale dla Cesarza, a oprócz tego jeszcze kilku budynków wolno. I mam trasaować kolej do Spawy, bo zapewne i ją będziemy budowali. Pierwszeństwo daje mi zawsze Margrabia i dowiódł tego, bo tylko ze mną traktował*⁹.

Wzmiankowany w liście margrabia to Zygmunt Andrzej Wielopolski, administrator i wielki łowczy polowań cesarskich w Księstwie Łowickim. Margrabia Z. Wielopolski był tylko realizatorem decyzji Aleksandra III. Tak ważna sprawa jak budowa prywatnego pałacyku cesarskiego nie mogła być podjęta bez ostatecznej akceptacji koncepcji i projektu osobiście przez samego imperatora. A doszło do tego bezpośrednio w miejscu planowanej budowy w Spale w dniu 19 września 1884 r. przy okazji imperatorskiego polowania po zakończonym kilka dni wcześniej „zjeździe trzech cesarzy” w Skierniewicach.

the distinguished railway engineer Leon Mikucki.⁸ The original letter from Leon Mikucki to his daughter Eleonora from 12th October 1884 clarifies any doubts regarding the finishing date of the construction of the hunting lodge. In this letter, which is guarded with care by the Mikucki family, the famous architect writes to his daughter: *We have once again a lot of work, as together with the Margrave we have won the assignment for the construction of the hunting lodge in Spala for the Emperor, as well as a few additional buildings. And I am to map out the railway line to Spala, as we are probably to build one as well. The Margrave always asks me first and he proved that by not inquiring [about the project] with anyone else but me.*⁹

The Margrave mentioned in the letter was Zygmunt Andrzej Wielopolski, the administrator and Grand Master of the Emperor's hunts (Polish: *Wielki Łowczy*) in the Principality of Łowicz. Margrave Wielopolski only carried out Alexander III's wishes. Such an important issue as the construction of the emperor's hunting lodge could not have been taken without the Tsar's direct approval of the concept and design. The approval was granted in person on 19th September 1884 on the very spot where the lodge was supposed to be built – the Tsar was hunting there for a few days after the “meeting of three emperors” that took place in Skierniewice a few days earlier.

On that day the Tsar decided to continue hunting in the Lubochnia forest only with his family, closest court members and his entourage.

⁸ Mikucki Leon Stanisław Alojzy (1828–1912), Polski Słownik Biograficzny, Warszawa-Kraków, 1978, T. XXI.

⁹ Kopia listu Leona Mikuckiego do swojej córki Eleonory z dn. 12 października 1884 r. udostępniona przez inż. Andrzeja Mikuckiego, prawnuka inż. Leona Mikuckiego (w posiadaniu autorów).

⁸ Mikucki Leon Stanisław Alojzy (1828–1912), Polski Słownik Biograficzny, Warszawa-Kraków, 1978, T. XXI.

⁹ Copy of the letter from Leon Mikucki to his daughter Eleonora from 12th October 1884; made available by Andrzej Mikucki Eng, great-grandson of Leon Mikucki (private archive).

W tym dniu car postanowił kontynuować polowanie już w gronie wyłącznie rodziny i najbliższych dworzan oraz świty w Lasach Lubocheńskich.

Najprawdopodobniej wyjazd ten miał służyć jednocześnie kilku celom; oprócz odbycia kilkudniowego polowania w tutejszych, wyjątkowo zasobnych w zwierzynę lasach, zamierzano zapoznać cara z postępami budowy Kolei Iwanogrodzko-Dąbrowskiej, jak również przedstawić mu projekty przyszłej jego spalskiej rezydencji.

Dokładny opis tego polowania można znaleźć w książce autorstwa ppłk Mikołaja Małychina. Znajduje się w niej także niezwykle istotna wzmianka dotycząca okoliczności i daty zatwierdzenia planów budowy pałacyku myśliwskiego w Spale. Brzmi ona następująco: *Po zakończeniu już polowania Władca i Cesarzowa zażyczyli sobie pojechać obejrzeć nowo zbudowany most na rzece Pilicy i miejsce, na którym zaplanowano budowę domu myśliwskiego*

1. Pałac myśliwski w Spale, 1890 rok

The hunting palace in Spala, 1890

There were probably several purposes of this trip. Apart from hunting for a few days in the forests that were incredibly rich in wild game, the Tsar was to be informed of the progress made in the construction of the Iwanogród-Dąbrowa Railway, as well as presented with the designs of his future residence in Spala.

A detailed description of this hunt can be found in the book by lieutenant colonel Mikołaj Małychin. It also contains an immensely important passage regarding the circumstances and the exact date of the approval of the construction plans for the hunting lodge in Spala: *Upon finishing the hunting, the Emperor and Empress expressed a wish to see the newly built bridge on Pilica as well as the place where the hunting lodge was supposed to be built (and where it stands today) in case Their Highnesses wished to visit the neighbourhood. That was where the architect presented the designs for the lodge with a detailed clarification as well as display of each building. As was to be expected, the Emperor and Empress liked the picturesque hill on the bank of Pilica, surrounded from all sides by thick and tall forest, and the design was approved. The town is called "Spala" and is situated on the very border between the Guberniyas of Piotrków and Radom, seven versts from the railway and the factory town of Tomaszów.*¹⁰

Lieutenant colonel Małychin's report is an indisputable proof that it was not until 19th September 1884 that Tsar Alexander III approved the design of the hunting lodge and other buildings of his future residence in Spala, presented to him on site by the architect Leon Mikucki. Undoubtedly, the addition in brackets refers to the

¹⁰ Императорская охота во владениях ловического княжества в 1884 г. Составил Николай Маłychин, Варшава 1886, с. 15.

(obecnie już zbudowanego) na wypadek pobytu Ich Wysokości. Tutaj też został przedstawiony przez architekta plan tego domu, ze szczególnym objaśnieniem i pokazaniem miejsca każdej budowli. Malownicze wzniesienie na samym brzegu Pilicy, otoczone ze wszystkich stron gęstym i wysokim lasem, jak należało oczekiwać, spodobało się Władcy i Cesarzowej – i plan został zatwierdzony. Miejsowość ta nosi nazwę „Spała” i jest położona na samej granicy Piotrkowskiej i Radomskiej guberni, o siedem wiorst od drogi żelaznej i fabrycznego miasta Tomaszowa¹⁰.

Przedstawiona relacja ppłk Małychina stanowi bezsporny dowód na to, że dopiero 19 września 1884 roku car Aleksander III zaaprobował na miejscu przedstawiony mu przez architekta Leona Mikuckiego projekt pałacyku i innych obiektów swojej przyszłej rezydencji w Spale. Niewątpliwie, ujęty w nawiasie dopisek o już zbudowanym pałacyku odnosi się do 1885 roku, kiedy M. Małychin składał swoje sprawozdanie do druku. Tak więc spalską rezydencję zaczęto wznosić dopiero z końcem 1884 lub z początkiem 1885 roku.

Kolejnym potwierdzeniem tego faktu jest informacja zawarta na łamach wychodzącego w Piotrkowie Trybunalskim pisma „Tydzień” *W Spale, tak zwanej ślicznej miejscowości wśród Lasów Lubocheńskich, tuż nad rzeką Pilicą, wykańcza się pałacyk myśliwski, mający służyć za miejsce chwilowego pobytu Najjaśniejszych Państwa, którzy ustron tę upodobali sobie wielce podczas zeszłorocznych łowów, i w tym roku na takowe do lubocheńskich lasów podobno mają zamiar zjechać. Pałacyk, którego dół murowany, a piętro*

year 1885, when M. Małychin presented his report for printing. And so, the construction of the residence in Spała began either at the end of 1884 or at the beginning of 1885.

Another confirmation of this fact can be found in the „Tydzień” magazine that was published in Piotrków Trybunalski: *In Spała, the so-called beautiful place in the Lubochnia forests, right by Pilica river, a hunting lodge is being finished, which is to serve as temporary accommodation for Their Highnesses, who took a great liking to this retreat during the last year’s hunting trip and are to return to our forests this year. The lodge, with a brick ground floor and the first floor made of wood, is connected by a roofed gallery with an extension as well as the stables and a coach-house all located on the left bank of Pilica, over which a tasteful and elegant bridge has been built. Behind the palace, a considerable area has been devoted to a game preserve, the fence of which is already being built.*¹¹

It is beyond doubt that the first important construction of the Tsar’s future residence in Spała was the bridge on Pilica river, which was built before the above-mentioned hunting trip Alexander III undertook in 1884. The bridge was mentioned both in Małychin’s chronicle and in the announcement in the “Tydzień” magazine. The fact that the bridge was built in advance proves the foresight of the Tsar’s planners, who prepared ahead both for the grand hunting trip of 1884 on both sides of Pilica river as well as the impending construction of the residence in Spała. Thanks to the already built bridge it was possible to connect the newly constructed residence, situated on the left bank of the river, with the

¹⁰ Императорская охота во владениях ловического княжества в 1884 г. Составил Николай Малыгин, Варшава 1886, с. 15.

¹¹ „Tydzień” 1885, nr 32.

*drewniane, połączony krytą galerią z oficyną, oraz stajnie i wozownie wznoszą się na lewym brzegu Pilicy, na której rzucono gustowny i elegancki most. Po za pałacem, znaczną przestrzeń lasu przeznaczono na zwierzyniec, nad ogrodzeniem, którego pracować już zaczęto*¹¹.

Nie ulega też wątpliwości, że pierwszym bardzo ważnym obiektem przyszłej rezydencji carskiej w Spale, wzniesionym jeszcze przed opisanym polowaniem Aleksandra III w 1884 roku, był most na Pilicy, wspominany zarówno w kronice M. Małychina, jak i w anonsie piotrkowskiego „Tygodnia”. Wyprzedzająca budowa tego mostu dowodzi przezorności carskich planistów, którzy przygotowali się odpowiednio wcześniej zarówno na wielkie łowy carskie, odbywające się jesienią 1884 roku po obydwóch brzegach Pilicy, jak też na rychłą budowę spalskiej rezydencji. Dzięki wcześniej zbudowanemu przez Pilicę mostowi możliwe było wygodne połączenie nowo powstałej na lewym brzegu rzeki rezydencji carskiej z usytuowanym po drugiej stronie rzeki kolejowym przystankiem „Jeleń” na nowo oddanej linii Kolei Iwanogrodzko-Dąbrowskiej.

Zatwierdzenie projektu budowy pałacyku przypieczętowało wyrażoną wolę następcy tronu Aleksandra Aleksandrowicza jeszcze w 1876 roku, kiedy to podczas polowania z feldmarszałkiem księciem Bariatyńskim zachwyił się unikalną przyrodą dawnej Puszczy Pilickiej. Pałac w Skierniewicach, który był znacznie okazalszy od planowanego pałacyku myśliwskiego miał zasadniczą słabość – w jego bliskim otoczeniu brakowało tzw. grubego zwierz. A tylko takie polowania były godnymi imperatorskiego uczestnictwa!

railway station “Jeleń” of the newly opened Iwanogród-Dąbrowa Railway, located on the opposite riverbank.

The approval of the design of the hunting lodge confirmed prince Alexander Alexandrevich's will he expressed already in 1876, when he was taken by the unique beauty of the Pilica Forest, when hunting with the field marshal prince Bariatyński. The palace in Skiernewice, which was far grander than the planned hunting lodge, had one principal fault – there was no big game in its vicinity. And the emperor only attended hunts when big game was to be expected! Furthermore, Alexander, who did not fancy the court life, wanted for himself and his closest family a secluded and attractive retreat, where he could spend his free time the way he liked and wanted. He did not mind at all that his hunting lodge would be situated in the Kingdom of Poland, although he visited this part of his lands reluctantly and only when he really had to. Paradoxically, he then visited Spała more often than Warsaw. His decision might have also been influenced by special security reasons. After numerous assassination attempts on Tsar Alexander II, his son and successor also had to take such threats into account. He could not forget how only a few years before, in 1881, Alexander II was killed in St Petersburg in a bomb attack by Ignacy Hryniewiecki, member of the revolutionary movement “Narodna Wola” (“Nation's Will”). After the assassination, security measures were increased considerably. Spała, almost uninhabited, located in the middle of vast forests, created perfect conditions for the construction of a hunting residence for the Tsar and his closest family, which would be independent of external conditions, self-sufficient and well-protected. The quick development of railway created – until then unavailable

¹¹ „Tydzień” 1885, nr 32.

Ponadto Aleksander III, który nie przepadał nadmiernie za dworskimi formami życia szukał dla siebie i najbliższej swojej rodziny tak ustronnego i atrakcyjnego miejsca, aby mógł tam spędzać czas przeznaczony na wypoczynek tak jak sobie życzył i lubił. Nie przeszkadzało mu i to, że przysła jego myśliwska rezydencja będzie umieszczona na terenie Królestwa Polskiego, które odwiedzał niechętnie i tylko kiedy rzeczywiście musiał. Paradoksalnie w Spale był później częściej niż w samej Warszawie. Na decyzji mogły zaważyć również specjalne względy bezpieczeństwa. Po wielokrotnych próbach zamachowców na życie jego ojca, cara Aleksandra II, jego syn i następca musiał takie ewentualności uwzględniać. Nie mógł zapomnieć, że dosłownie kilka lat wcześniej, w 1881 roku Aleksander II zginął w Petersburgu od rzuconej przez członka rewolucyjnej „Narodnej Woli” Ignacego Hryniewieckiego bomby. Po tym zamachu wymogi i środki bezpieczeństwa musiały zostać znacznie podwyższone. Położona wśród rozległych lasów, praktycznie niezamieszкана Spała, stwarzała idealne możliwości do zbudowania niezależnej od czynników zewnętrznych, samowystarczającej i dobrze chronionej rezydencji myśliwskiej przeznaczonej wyłącznie dla cara i jego najbliższego otoczenia. Szybki natomiast rozwój sieci transportu kolejowego stwarzał nieznane dotychczas możliwości szybkiego przemieszczania się po bezkresnych terenach imperium rosyjskiego. Komunikacja kolejowa zapewniała nie tylko relatywnie szybki przejazd z Petersburga do Królestwa Polskiego, ale dawała również możliwość dalszego podróżowania do innych miast europejskich. Również ze względu na środki bezpieczeństwa pociąg nie zatrzymywał się w pobliskim dużym mieście przemysłowym Tomaszowie Rawskim, a na specjalnie wybudowanej stacji „Jeleń”.

– possibilities of crossing the vast distances of the Russian Empire quickly. The railway communication allowed not only for a relatively quick trip between St Petersburg and the Kingdom of Poland, but also for further travels to other European cities. It was also due to the security reasons that the train did not stop in Tomaszów Rawski, the nearby big industrial city, but instead at the “Jeleń” station, which was built especially for this purpose.

After leaving the train, the Tsar family with their retinue took coaches and drove for seven versts along a road on the right, woody bank of Pilica and then crossed the river over the bridge that was built for this purpose. It was surely much easier to protect the Tsar and his family here. The Tsar’s travel plans were known only to a small in-the-know circle of local authorities, and press articles were published only after the hunting trips were finished. In spite of such difficulties, the construction of the first parts of the residence in Spała proceeded smoothly and quickly. The main buildings of the residence, above all the hunting lodge, were ready by the beginning of September 1885, which means that the building process itself took less than a year. Undoubtedly, it was Leon Mikucki, the renowned architect and engineer from Krakow specialising in railway bridges, who played an important role in the construction of the residence. He was also the director of the company that constructed the railway line between Koluszki and Tomaszów. It was probably during this construction that he met Margrave Wielopolski, who in turn recommended him to the Tsar’s court as the designer of the future residence in Spała. The newly built hunting lodge in Spała had to wait a year for the Tsar’s arrival. The first one to use it was the Tsar’s uncle, the Grand Duke Vladimir

Po opuszczeniu pociągu rodzina carska ze świtą przejeżdżała powozami 7 wiorstową drogę wiodącą prawym, lesistym brzegiem Pilicy i przekraczała rzekę Pilicę po moście, również wybudowanym specjalnie w tym celu. Z pewnością łatwiej było tutaj o zapewnienie właściwej ochrony carowi i jego najbliższemu. Plany przyjazdu cara były znane tylko wtajemniczonym, wąskiemu gronu osób z kręgu lokalnych władz, a prasowe anonse o tym zdarzeniu ukazały się już po zakończonym, polowaniu. Pomimo to wznoszenie pierwszych obiektów carskiej rezydencji w Spale przebiegało wyjątkowo sprawnie i szybko. Główne budynki rezydencji, a przede wszystkim pałac myśliwski były gotowe już na początku września 1885 roku. Tak więc budowa trwała niespełna rok. Niewątpliwie ogromną rolę miał odegrać w niej Leon Mikucki, wybitny architekt i inżynier z Krakowa, który specjalizował się głównie w budowach mostów kolejowych. Był on też dyrektorem firmy budującej linię kolejową między Koluszkami i Tomaszowem. Najprawdopodobniej z tego powodu miał okazję poznać margrabiego Z. Wielopolskiego, który polecił go Dworowi Carskiemu jako projektanta przyszłej rezydencji carskiej w Spale. Nowo zbudowany pałacyk myśliwski w Spale musiał jednak czekać na pierwszy przyjazd cara rok czasu. Najpierw skorzystał z niego stryj cara wielki książę Włodzimierz Aleksandrowicz. O jego przyjeździe do Spały donosiła lokalna prasa *Pałacyk Cesarski w Spale wśród lubocheńskich lasów, już wykończony i w sobotę minął tydzień, jak został poświęcony. Nazajutrz po poświęceniu raczył go zamieszkać J.C.W.X Włodzimierz Aleksandrowicz, zjechawszy do rzeczonych lasów na łowy*¹². Podczas jego

Alexandrovich. A local newspaper reported of his visit: *The hunting lodge in Spała, located among the Lubochnia forests, is now finished and was blessed last Saturday. The next day His Royal Highness, Grand Duke Vladimir Alexandrovich arrived at the lodge for a hunt in the above-mentioned forests.*¹² During his visit the Tsar's residence in Spała was connected to a telegraph line (which was of great importance in terms of communication). The Grand Duke's stay at the lodge could be seen as the final rehearsal before Their Imperial Highnesses, the Emperor and Empress, together with their private guests, came to visit. The result of the test was apparently positive, as Tsar Alexander III came to the residence a year later. The local press informed about this fact – naturally after the imperial couple had already left. *Their Imperial Highnesses' visit (...) Spała. 3 (15) September. On Wednesday 3 (15) this year at 10 a.m. Their Imperial Highnesses arrived by the Iwanogród-Dąbrowa Railway at the "Jeleń" Railway Station, which is situated 6 versts away from Tomaszów in the Guberniya of Piotrków. The Emperor and Empress were welcomed by Mr. Zinoviev, the Governor of Piotrków, and greeted traditionally with bread and salt by a delegation from Tomaszów, Łódź and representatives of peasantry. The students of the local schools greeted the Distinguished Guests by singing the national anthem. From the station Their Imperial Highnesses took a post coach to Spała, where a hunting lodge was built for their stays during the hunts. All railway stations on the route from St Petersburg were decorated with the Imperial Couple's cypher and green garlands – and illuminated at night.*¹³

¹² „Tydzień”, 1885, nr 39.

¹² „Tydzień”, 1885, nr 39.

¹³ „Tydzień”, 1886, nr 39.

wizyty rezydencja carska w Spale uzyskała ważne połączenie z telegrafem. Pobyt w nowobudowanej rezydencji wielkiego księcia Włodzimierza Aleksandrowicza mógł być generalną próbą jej przydatności do przyjmowania Ich Cesarskich Wysokości i ich osobistych gości. Najwidoczniej sprawdzian ten wypadł pozytywnie, gdyż car Aleksander III zawitał do zbudowanej specjalnie na jego życzenie rezydencji spalskiej rok później. Poinformowała o tym fakcie, ale oczywiście już po wyjeździe pary cesarskiej ze Spawy lokalna prasa. *O pobycie Najjaśniejszych Państwa. (...) Spala. 3 (15) września. W środę dnia 3 (15) bieżącego miesiąca o godzinie 10 rano Ich Cesarskie Wysokości, kolejną Iwanogrodzko-Dąbrowską przyjechali do przystanku „Jeleń” odległego o 6 wiorst od miasta Tomaszowa, w guberni piotrkowskiej. Ich Cesarskie Wysokości przyjmowali: gubernator piotrkowski Zinowiew, oraz chlebem i solą deputacje miast Tomaszowa i Łodzi i włościańska. Uczniowie i uczennice miejscowych zakładów naukowych, powitali Dostojnych Gości odśpiewaniem hymnu narodowego. Ze stacji Najjaśniejsi Państwo udali się powozem pocztowym do Spawy, gdzie niedawno zbudowano pałacyk myśliwski dla pobytu Ich Cesarskich Mości podczas polowań. Podczas podróży Najjaśniejszych Państwa wszystkie stacje drogi żelaznej ozdobiony był cyframi Monarszej Pary i girlandami z zieleń – nocą zaś iluminowane¹³.*

Informacja prasowa zawierała również pierwsze, interesujące informacje o wystroju wnętrza spalskiego pałacyku *Nowy pałacyk myśliwski w Spale leży nad rzeką Pilicą; urządzenie jego wewnętrzne odznacza się gustem i prostotą. Najjaśniejsi Państwo raczyli*

The press announcement also included first interesting information about the interior design of the hunting lodge *The new hunting lodge in Spala is located by Pilica river. Its inner décor is characterised by simplicity and good taste. Their Imperial Highnesses will be inhabiting the first floor which encompasses: their apartments, a reception room, a drawing room, a billiard room and a dining room. The furniture in the latter are upholstered with deer hide and decorated with stag antlers. It is where all carved wooden platters are stored, on which the Emperor and Empress were served bread and salt during Their travels to Warsaw, Nowogorogiewsk and Skierniewice in 1884. The walls of the billiard room are decorated with photographs of different scenes from the hunting trip of 1884, when the three Emperors met. The retinue lives on the left side of the first floor and in the ground floor. The wooden houses for servants were built a bit further away from the lodge. The hunting lodge is surrounded on all*

2. Spalski fotel z herbem

Aleksandra III

A Spala armchair with the coat-of-arms of Alexander III

¹³ „Tydzień”, 1886, nr 39.

zamieszkać pierwsze piętro, które składa się: z Ich apartamentów, Sali przyjąć, salonu, sali bilardowej i jadalnej; meble tej ostatniej pokryte są skórą jelenią i przyozdobione jelenimi rogami. Tutaj to przechowywane są wszystkie rzeźbione drewniane półmiski, na których podawano Najjaśniejszym Państwu chleb i sól w czasie Ich podróży do Warszawy, Nowogiejorgijewska i Skierniewic w 1884 roku. Ściany Sali bilardowej ozdobione są fotografiami różnych scen z polowania w Skierniewicach w roku 1884 podczas pobytu tamże trzech Cesarów. Lewą stronę pierwszego pietra, oraz parter, zajmuje świta. W pewnym oddaleniu od pałacyku pobudowano drewniane domy dla służby. Pałac otoczony jest zewsząd uroczym lasem¹⁴. Zewnętrzny wygląd pałacyku myśliwskiego można natomiast dość dokładnie opisać na podstawie zachowanych fotografii. Z całą odpowiedzialnością można też stwierdzić, że jak na pozycję jego gospodarza był on wyjątkowo skromny, żeby nawet nie powiedzieć ubogi. Zasadniczo różnił się nie tylko od wykwintnych i kąpiących bogactwem i przepychem innych pałaców Romanowów, ale nawet od pałaców i dworów polskiej arystokracji. W zasadzie zasługiwał raczej na miano dużej willi. W architekturze tego niewielkiego jednopiętrowego budynku (o wymiarach przyziemia: 50×15 metrów), co dawało ok. 1500 m² powierzchni całkowitej, posiadającego parter murowany z czerwonej cegły i drewniane pierwsze piętro, można dostrzec wyraźne cechy tzw. stylu uzdrowskiego lub szwajcarskiego, szczególnie modnego w całej Europie po wielkich wystawach przemysłowo-handlowych urządzanych w Paryżu w latach 70. i 80. XIX wieku. Budowle wznoszone na wystawach pary-

sides by a charming forest.¹⁴ The outside of the lodge can be quite accurately described from the preserved photographs. It can be said with all certainty that the lodge was very modest, if not poor, especially when one takes into account who the host and householder was. It was very different from not only the other refined and lavishly decorated palaces of the Romanov family, but also from the palaces and manors of Polish aristocracy. It was more of a large villa than a palace – a one-storey building (with the ground floor measuring 50×15 metres) with the total living area of 1,500 m² including a ground floor of red brick and a wooden first floor. Features of the so-called resort or Swiss architecture – styles which were particularly fashionable in Europe after the grand trade and industry exhibitions organised in Paris in the 1870s and 80s – can be found in the architectural design of the hunting lodge. The constructions from the Paris exhibitions were so popular, that they were very soon copied in other European countries, especially in health resorts that were emerging in large numbers at that time. With time, the elements of the so-called resort architecture were applied also into newly built, but more solid houses, villas as well as public utility buildings. Such elements were especially visible in the imperial lodge in Spała in the wooden first floor of the construction, which was decorated, among others, with the intricately carved wooden window cornices and battens. The two-storey wooden veranda, adjoining the front of the building from the east, had similar decorations. Thanks to the open exterior walls it offered a magnificent view on the nearby panorama of the Pilica valley.

¹⁴ Ibidem.

¹⁴ Ibidem.

skich zyskały takie wzięcie, że wkrótce zaczęto je powielać w innych krajach europejskich. Szczególnie często kopiowano je w licznie wtedy powstających uzdrowiskach. Z czasem elementy tzw. stylu uzdrowskiego zaczęto przenosić do nowo wznoszonych – trwalszych już, pałaców, willi a nawet obiektów użyteczności publicznej. W zbudowanym pałacyku cesarskim w Spale uwidoczniły się one zwłaszcza w wyglądzie drewnianego piętra tej budowli, ozdobionego m.in. misternie wyciętymi w drewnie nadokiennymi gzymsami i listwami. Podobny wystrój otrzymała drewniana, dwukondygnacyjna weranda, przylegająca do frontonu budynku od strony wschodniej. Dzięki niezabudowanym ścianom zewnętrznym dawała ona wspaniałą widok na rozpościerającą się nieopodal szeroką panoramę doliny Pilicy. W tej samej, zresztą, uzdrowskiej stylistyce była utrzymana drewniana galeria łącząca pałac z usytuowaną poza nim kuchnią, a także misternie wycięta w drewnie wiata na przystanku kolejowym „Jeleń”. Wszystkie te elementy architektoniczne komponowały się wzajemnie i prezentowały jednolity styl¹⁵. Najwyraźniej odpowiadał on Aleksandrowi III, co mogło świadczyć o jego chęci ucieczki chociażby na kilka tygodni w roku od przepychu i imperatorskiego zbytku innych jego pałacy. Oddana do użytku w 1885 roku carska rezydencja nie była jeszcze całkowicie skończona. Na przestrzeni kolejnych lat była rozbudowywana i wzbogacana o różne niezbędne budynki i urządzenia. Obok niej istniała jeszcze przez kilka lat młyńska osada rodziny Spalów, o czym mogą świadczyć ówczesne noty w literaturze fachowej. W jednej z nich zapisano m.in. *Spała, osada leśna*

¹⁵ M. Słoniewski, S. Czestnych, *Pałac i ludzie. Historia rezydencji myśliwskiej w Spale 1885–1945*, Spala 2014, s. 36–38.

Also the wooden gallery connecting the lodge with the outside kitchen was built in the resort style, as well as the intricately carved wooden shelter at the “Jeleń” railway station. All these architectural components complimented each other and presented consistent style.¹⁵ Apparently, Alexander III liked it – maybe because of his wish to escape, if only for a few weeks a year, from the splendour and imperial luxury of his other palaces.

The residence, although not finished, was put into service in 1885. Over the next few years it was expanded with various necessary buildings and furnishings. According to specialist literature from that period, a mill settlement of the Spała family remained near the residence for the next few years. One of the notes reads: *Spała, a forest settlement with the imperial hunting lodge and a mill settlement, Rawa District (Polish: Powiat), Community of Lubochnia, Parish of Inowłódź. In this settlement, among the Lubochnia Government Forest District, a beautiful hunting lodge was erected in 1884. It was then graced with the visits of the Tsar family for a few times during hunting trips in the surrounding forests. There is also a park adjoining the lodge. The mill settlement (2 houses, 22 inhabitants, 8 morgens) and a peasant settlement (1 house, 17 inhabitants, 14 morgens).*¹⁶ It is probable that the inhabitants of the above-mentioned peasant settlement were part of the forest service, supervising the government forests. However, the extension

¹⁵ M. Słoniewski, S. Czestnych, *Pałac i ludzie. Historia rezydencji myśliwskiej w Spale 1885–1945*, Spala 2014, pp. 36–38.

¹⁶ The incorrect date of the construction of the hunting lodge given here was later repeated in many other sources. *Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, Warszawa 1890, t. XI, p. 102.

z pałacikiem myśliwskim cesarskim i osada młynarska, powiat rawski, gmina Lubochnia, parafia Inowlódz. W osadzie tej, wśród lasów leśnictwa rządowego lubocheńskiego, wzniesiony został w 1884 roku piękny pałacyk myśliwski, zaszczycony kilkakrotnym pobytem rodziny carskiej podczas polowań w okolicznych lasach. Przy pałacu jest park. Osada młynarska (2 dymy, 22 mieszkańców, 8 mórg) i osada włościańska (1 dym, 17 mieszkańców, 14 mórg)¹⁶. Najprawdopodobniej wspomniani tutaj mieszkańcy osady włościańskiej należeli w części do służby leśnej, nadzorującej tutejsze lasy rządowe. Rozbudowa i poszerzenie granic rezydencji carskiej wymusiło decyzję o późniejszej likwidacji osady młyńskiej¹⁷.

Oprócz pałacyku wśród pierwszych budowli powstającego w Spale zespołu rezydencjonalnego znalazła się wymurowana z czerwonej cegły i wysoka na 36 metrów wieża ciśnięć wraz z pompownią i siecią wodno-kanalizacyjną. Nieodzownym elementem powstającej rezydencji carskiej stały się również wybudowane nieopodal pałacyku drewniane stajnie ze znajdującymi się na poddaszu pomieszczeniami dla koniuszych i kozaków z ochrony rezydencji. Obok wzniesiono domy dla służby oraz rozmaite zabudowania gospodarcze, a w tym wozownię.

¹⁶ Błędnie podana tutaj data wybudowania pałacyku była następnie wielokrotnie powtarzana w wielu innych źródłach. *Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, Warszawa 1890, t. XI., s. 102.

¹⁷ W opisie Królestwa Polskiego do Atlasu Geograficznego Ilustrowanego pod red. J.M. Bazewicza, Warszawa 1907, s. 77 można przeczytać, że ... „Spała, osada w leśnictwie rządowym Lubochnia, posiada pałacyk myśliwski i zwierzyńiec cesarski na przestrzeni 9 tys. morgów, otoczony płotem 11 stóp wysokim z 24 bramkami”. A więc już wówczas nie było osady młyńskiej Spalów (przyp. autorów).

3. Widok na zabudowania carskiej rezydencji, 1894 rok

View of the buildings of the tsarist residence, 1894

and expansion of the Tsar's residence forced the decision to demolish the mill settlement.¹⁷

Apart from the lodge, one of the first buildings of the residential complex in Spala was the red brick 36-metre-high water-tower with a pump-room and a water and sewage system. The stables were also an indispensable element of the residence, built next to the hunting lodge, with the attic rooms for equerries and Cossacks who were members of the Tsar's security service. The houses for servants and other farm buildings, including the coach-house, were built nearby.

¹⁷ The description of the Kingdom of Poland prepared for the Illustrated Geographic Atlas, edited by J.M. Bazewicz (Warsaw 1907), p. 77, reads: “Spała, a forest settlement in the Lubochnia government forest district, has a hunting lodge and a game preserve of 9,000 morgens, surrounded by an 11-feet fence with 24 gates.” So at that time the mill settlement no longer existed (authors' note).

Oddzielny zespół budynków gospodarczo-mieszkalnych stanowiła nieodległa od pałacu siedziba łowczego, usytuowana za rzeką Gać. Wśród pierwszych budowli spalskiej stolicy znalazł się także murowany i dość okazały pałacyk margrabiego Zygmunta Wielopolskiego, usytuowany w lesie obok wjazdu do carskiej rezydencji od strony Tomaszowa. Podobnie, jak carski pałacyk, tak i ta siedziba była połączona krytą galerią ze wzniesioną obok osobną, murowaną kuchnią. Przy tym i pozostałych wjazdach do Spały stały również drewniane gajówki identycznego kształtu, nazywane „domami podleśnego”. Były one wznoszone przez Urząd Leśny według typowych projektów; miały 6 izb, a w tym kancelarię.

Główną część rezydencji otoczono solidnym parkanem, składającym się początkowo z drewnianych słupków podtrzymujących metalową siatkę i z dwóch – także drewnianych, okazałych bram. Obok pałacyku postawiono wysokie, ozdobne latarnie oświetlające

4. Wyjazd pary carskiej na polowanie, 1894 rok

The tsarist couple leaving for a hunt, 1894

The nearby residence of the gamekeeper located at the Gać river constituted a separate complex of residential and farm buildings. The lodge of Margrave Zygmunt Wielopolski – a bricked and quite magnificent construction situated in the woods next to the entrance to the Tsar’s residence leading from Tomaszów – was also one of the first buildings of the entire residence complex. Just like the hunting lodge, also the Margrave’s palace was connected by a roofed gallery with a separate, bricked kitchen. Identical wooden lodges for the foresters, called “domy podleśnego” were placed next to each entrance to the Spała complex. They were constructed by the Forest Office (Polish: *Urząd Leśny*) according to typical plans – with five rooms and an office.

The main part of the residence was surrounded by a solid fence, initially made of wooden poles supporting a wire netting and two impressive wooden gates. Tall, decorated kerosene street lamps were placed next to the lodge to provide light to the surroundings. At the beginning the entire residence had only kerosene lighting. There were four gates leading to the residence from the side of Tomaszów, Cieblowice, Inowłódź and Konewka, connected with each other by a tall wooden fence. As a result, the complex in Spała turned out to be, for that time at least, impressive and modern as well as to a large extent self-sufficient.

September was traditionally the time for the Tsar’s hunts in Spała. They usually lasted for two weeks and were combined with similar hunting trips to Białowieża (to hunt the European bison – Polish: *żubr*) and Skierniewice, where small game was pursued. Alexander III, in his role as the Tsar, visited the hunting lodge in Spała five times. Apart from the first visit in 1886, he stayed at the lodge every two years – in 1888, 1890, 1892 and 1894.

otoczenie lampami naftowymi. Cała zresztą rezydencja spalska posiadała na początku tylko oświetlenie naftowe. Zbudowano także cztery bramy, prowadzące do rezydencji od strony Tomaszowa, Cieblowic, Inowlodza i Konewki, a połączone wysokim płotem drewnianym. W rezultacie zaczął się wyłaniać w Spale okazały i nowoczesny, jak na tamte czasy, zespół rezydencjonalny o znacznej samowystarczalności.

Miesiąc wrzesień był tradycyjną porą rozpoczynania carskich polowań w Spale. Zazwyczaj trwały one dwa tygodnie i były łączone z podobnymi polowaniami w Białowieży, głównie na żubry i Skierniewiczach na zwierzynę drobną. Aleksander III jako car przyjeżdżał pięciokrotnie do swojej rezydencji myśliwskiej w Spale. Oprócz inauguracyjnej wizyty w 1886 roku, przebywał on tutaj jeszcze w latach: 1888, 1890, 1892 i 1894, a więc równo co dwa lata.

Ostatnie dwie wizyty cara Aleksandra III odbywały się już w zupełnie innych warunkach. Po upływie zaledwie kilkunastu lat od pierwszych jego łowów jeszcze jako następcy tronu, nie do poznania zmieniły się przede wszystkim tereny łowieckie, jak i sama organizacja polowań. Stopniowo rozrastała się też carska stacja myśliwska w Spale. Ciągłe uzupełnianie i wzbogacanie wyposażenia tegoż pałacyku. Znajdujące się w nim łazienki otrzymały miedzianą i pozłacaną armaturę, a meblowanie sprowadzano z najlepszych magazynów warszawskich bądź niemieckich. Jednakże, pomimo tych modernizacji dotkliwszą bolączką spalskiej rezydencji była ciasnota. W porównaniu z innymi rezydencjami, Spała dysponowała wręcz spartańskimi warunkami.

Potwierdzają to zachowane do dzisiaj w petersburskim Rosyjskim Państwowym Archiwum Historycznym dokumenty związane

5. Uczestnicy polowania w Lasach Spalskich w 1892 roku. W środku carska para • Participants of the hunt in Spala Woods in 1892. In the centre, the tsarist couple

The last two visits took place in entirely different conditions. Within a couple of years after his first hunts as a prince, both the hunting grounds as well as the organisation of the hunts changed completely. The Tsar's residence in Spala grew gradually, the equipment of the hunting lodge was constantly replenished and expanded. The bathrooms were equipped with brass and gilded fittings, the furniture was imported from the best storehouses from Warsaw and Germany. However, despite these modernisations, the residence in Spala had a major shortcoming – the lack of space. Compared with other residences, Spala offered almost Spartan conditions.

This fact is confirmed by the documents regarding the preparations for Alexander III's departure for Spala in 1894, which have been preserved until today at the State Archive of the Russian

z przygotowaniami do wyjazdu cara Aleksandra III do Spały w 1894 roku. W jednym z nich wymieniono pomieszczenia, które mogła zająć ponad 70-osobowa świta cara. Rzeczywiście, do jej dyspozycji było niewiele lokali. Umieszczanie po kilka osób, zwłaszcza niższej rangi w jednym pokoju nie należało do rzadkości. Przybyłych wraz z carem stangretów i pocztylionów lokowano nawet w stajniach.

Zaproszeni na polowanie i tak byli w lepszej sytuacji od uczestników poprzednich wizyt carskich w Spale, gdyż mogli skorzystać ze zbudowanych właśnie w 1894 roku dwóch budynków-oficyn dla gości. Jeden z nich postawiono obok wieży wodociągowej, a drugi – nieopodal mostu na Pilicy. Obydwie, zachowane do dzisiaj budowle, nazywane kiedyś „domkami szwajcarskimi”, otrzymały identyczny kształt i oryginalny wystrój w stylu uzdrowiskowym. Posiadają parter murowany z pełnej cegły ceramicznej, zaś pierwsze piętro – zbudowane z drewnianych bali. Obydwie budowle ozdabia loggia wsparta na drewnianych słupach i upiększona rzeźbioną w drewnie balustradą.

6. Przyjazd Marii Fiodorowny na śniadanie w lesie

Maria Feodorovna arrives for breakfast in the forest

Federation in St Petersburg. One of the documents enumerates the rooms to be taken by the Tsar's retinue of 70 people. There were indeed few apartments at their disposal. It was not rare that a few people, especially of lower rank, were to live together. The coachmen and postmen who came with the Tsar sometimes had to sleep in the stables.

The guests invited for the hunt that year were in a better situation than the participants of the previous hunting trips to Spała, as they could use two newly-built (finished in 1894) guesthouses. One of them stood next to the water tower, the other – near the bridge on Pilica. Both buildings, preserved until today, used to be called “Swiss houses” and had the same shape and original décor in the resort architecture style. The ground floor is bricked with solid clay bricks and the first floor is constructed from wooden logs. Both buildings were decorated by a loggia supported by wooden pillars and embellished with a carved wooden balustrade.

Thanks to the diaries of doctor N.A. Wieliaminov, who accompanied Alexander III during the hunts in Spała in 1892, we learn not only about the organisation of the hunts themselves, but get some very interesting glimpses into the everyday life of the imperial couple in Spała.¹⁸ Thanks to these unique notes of the court doctor we can imagine quite precisely the atmosphere, habits and behaviours full of little details, which characterised Tsar Alexander III's stay in Spała. At the beginning, N.A. Wieliaminov quite accurately described the Tsar's personality. According to him, Alexander III assumed the throne quite by coincidence, after the unexpected

¹⁸ Н.А. Вельяминов, *Воспоминания о царе Александре III*, Москва 1994, с. 264.

Dzięki wspomnieniom doktora N.A. Wieliaminowa, który towarzyszył Aleksandrowi III podczas polowań w Spale w 1892 roku możemy poznać nie tylko organizację samych polowań, ale także niezwykle ciekawe jego spostrzeżenia z życia codziennego pary cesarskiej w Spale¹⁸. Dzięki tym unikalnym zapisom nadwornego lekarza możemy dzisiaj bardzo dokładnie przedstawić sobie atmosferę, obyczaje i zachowanie pełne drobnych szczegółów, które charakteryzowały pobyt imperatora Aleksandra III w Spale. N.A. Wieliaminow na wstępie trafnie scharakteryzował osobowość cara, który wg niego był, po nieoczekiwanej śmierci jego starszego brata, wyniesiony na tron całkowicie przypadkowo. Podporządkował się on całkowicie swoim obowiązkom, chociaż wg nadwornego lekarza nie urodził się, aby być monarchą. Będąc osobą głęboko wierzącą uznał, że z woli Boga stał się jego pomazańcem i wiernie wykonywał obowiązki cara-samodzierżawcy. Nie bacząc na swoje problemy ze zdrowiem nieustannie pracował ponad siły, które doprowadzały jego organizm do krańcowego wyczerpania. Z tych powodów w swoim reżimie pracy *pozwalał sobie na jeden miesiąc w roku odpoczywać i robić to, na co ma ochotę. On lubił ciszę, odosobnienie, prostotę otoczenia, rodzinne ognisko i przyrodę, i dlatego tak kochał zacisze w Gątczynie. Jednakże, bliskość Gątczyny od stolicy i konieczność kontynuowania tam zajmowania się sprawami państwowymi go nie zadawała. On szukał chociażby czasowego odosobnienia daleko od państwowego kieratu i możliwości życia jak zwykły śmiertelnik. On wyjeżdżał na jakiś czas, będąc jeszcze następcą tronu, do Gapsal, na fińskie szchery, do Danii i na koniec do Spawy. Jak mnie mówiono, jeszcze będąc następ-*

death of his older brother. He devoted himself completely to his duties, even though – so the court doctor – he was not born to be a monarch. Having a very strong faith, he assumed that it was God's will that he should become the Emperor and he faithfully fulfilled the duties of the 'usurper-Tsar'. Taking almost no notice of his health problems, he constantly overworked himself, which in turn lead his body to the state of extreme exhaustion. That was why in his work routine *he allowed himself to rest and do what he wanted for a month each year. He liked silence, seclusion, simplicity of the surroundings, his family and nature, and that is why he loved so much the refuge in Gątczina. However, the vicinity of the capital and the necessity of continuing to deal with state issues in Gątczina did not satisfy him. He longed for a refuge – even for a short time – far away from the daily grind of state business and for the possibility of living like a normal mortal. When he was still a prince, he went for short periods of time to visit Gapsal, Finland and its stony bays, Denmark and in the end Spawa. As I have been told, when he was still the successor to the throne, he had a wish to put the following rule into practice: to spend the autumn at the completely unprepared residence Spawa, located amidst the rich forests of the Principality of Łowicz. He stayed there during his first trip with his wife and a few closest members of the court in a tiny, almost vulgar house. There was a great deer hunt which he took great interest in. However, the hunt was not conducted properly and there were no people who mastered the hunting art. The Tsarevich hence asked a local catholic priest, a great hunting expert and connoisseur, for help and advice. The priest – whose name I have forgotten – proved to be a nice man; he organised and lead hunts and became a close*

¹⁸ Н.А. Вельяминов, *Воспоминая о царе Александре III*, Москва 1994, с. 264.

cę tronu, on pewnego razu zapragnął wcielić w życie zasadę, żeby jesień spędzać w całkowicie jeszcze nieurządzonej posiadłości Spała, położonej wśród bogatych lasów Księstwa Łowickiego. On zamieszkał tam podczas swojego pierwszego przyjazdu z małżonką i kilkoma najbliższymi członkami swojej świty w maleńkim, prawie chłopskim domku. Tam było świetne polowanie na jelenie, które go zainteresowało. Jednakże prawidłowego polowania i ludzi znających się na tym tam nie było i carewicz zwrócił się po radę i pomoc do lokalnego mieszkańca, wielkiego miłośnika i znawcę polowań, jakiegoś katolickiego księdza. Ten ksiądz, którego nazwiska zapomniałem, okazał się sympatycznym człowiekiem, organizował polowania, przewodził im i stał się bliskim człowiekiem dla carewicza, a potem Władcy. Władca, ściśle mówiąc nie był zawziętym myśliwym, ale kochał przyrodę, proste życie podczas polowań i całe „gospodarstwo łowieckie”, kochał oszczędzanie dzikich zwierząt, ich gromadzenie i hodowanie, ściśle przestrzeganie łowieckich zasad itp. Spałę pokochał ponieważ tam rzeczywiście odpoczywał i żył tak, jak on kochał żyć. Po wstąpieniu na tron władca zażyczył sobie przynieść Lasy Spalskie so pełnego porządku, nakazał wybudować tam najbardziej wygodny myśliwski dom i jeździł tam co drugi rok, jesienią. Stopniowo w Spale ukształtowało się prawidłowe łowieckie gospodarstwo i Spała stała się jednym z najbardziej bogatych i prawidłowo urządzonych łowieckich posiadłości w całej Europie. Tak stworzył się na Dworze Aleksandra III zwyczaj co drugi rok spędzać jesień na odpoczynku w Spale i polować na jelenie tylko w towarzystwie najbliższych osób jego świty i rzadkich gości¹⁹.

man for the Tsarevich, and then the Emperor. The Emperor, strictly speaking, was not a fierce huntsman, but he loved nature, the simple hunting life and the entire “hunting preparations”, he loved sparing the animals, gathering and breeding them, the strict hunting rules etc. He loved Spała because there he was finally able to relax and live the way he loved to live. After ascending to the throne he expressed the wish to bring the Spała forests to order. He ordered that a most comfortable hunting lodge should be built there and went there every second year, in the autumn. Gradually, Spała learned to be a proper hunting household and became one of the richest and most effectively managed hunting residences in the entire Europe. That is how the tradition of spending every second autumn with his closest court members and rare guests resting and deer hunting in Spała came to life on the court of Alexander III.¹⁹

7. Uczestnicy polowania podczas śniadania w lesie, 1892 rok
Participants of the hunt during breakfast in the forest, 1892

¹⁹ Ibidem, s. 268–270.

¹⁹ Ibidem, pp. 268–270.

Carski lejb-medyk przy opisie charakteryzującym osobiste cechy charakteru Aleksandra III precyzyjnie omówił rzeczywiste przyczyny wybrania przez niego właśnie Spały jako ustronnego miejsca, wśród bogatych w zwierzęta lasów, swojego rodzinnego wypoczynku w gronie rodziny i najbliższych współpracowników Imperatorskiego Dworu. Powrócił w nim do słynnego już pierwszego polowania w 1876 roku na tych terenach ówczesnego następcy tronu wraz z małżonką. Wspomniany katolicki ksiądz to oczywiście L. Żmudowski, który dzięki swoim umiejętnościom myśliwskim oraz niewątpliwiej komunikatywności, spodobał się tak bardzo raczej mrukliwemu i powściągliwemu w kontaktach zewnętrznych Aleksandrowi III do tego stopnia, że Wieliaminow ich relacje zaliczył do bliskich. A przecież te dwie postacie: rosyjskiego samodziśwawcy i katolickiego, wiejskiego proboszcza z niepodległościowym epizodem podczas Powstania Styczniowego, dzieliło wszystko – pochodzenie, stan, władza i bogactwo. „Przyjaźń” cara z katolickim duchownym z okolic Spały, przeszła przynajmniej na tym lokalnym terenie do legendy i była przekazywana przez następne pokolenia. N.A. Wieliaminow opisał również dość dokładnie nową carską rezydencję w Spale. Napisał m.in. *Carski dwór „Spała” położony był na odkrytym placu wśród starego, sosnowego lasu, nad brzegiem rzeki [...]. Mieszkalny bądź myśliwski dom, dwupiętrowy, (w tym przypadku mowa o jednopiętrowym domu wg polskich standardów – przyp. autora) drewniany na fundamencie z kamieni, bardzo prosty i skromny w stylu ziemiańskiego domu lub dokładniej, bez jakiegokolwiek stylu. Na drugim piętrze znajdowały się pokoje Carskiej Rodziny, na niższym – pokoje dla świty i gości. Wewnątrz ściany pokryte sztukaterią i wymalowane białą farbą. Tak było*

When describing Tsar Alexander III's character the doctor quite precisely outlined the real reasons for choosing Spała – with its forests rich in big game – for a refuge, for a place of relaxation, where the Tsar was surrounded only by his family and closest employees of the imperial court. The doctor referred to the famous first hunt the prince and his wife participated in in 1876. The priest mentioned in the memoirs was, of course, L. Żmudowski, whom Alexander III, normally rather gruff and restrained towards strangers, liked so much – both for his hunting abilities as well as communication skills – that Wieliaminow took their relationship for a very close one. And yet those two people – the Russian monarch and the catholic parish priest with an insurgence episode during the January Uprising – could not have been more different in terms of descent, status, power and wealth. The “friendship” between the Tsar and local catholic priest from the neighbourhood of Spała became, at least locally, a legend that was passed on to the next generations. N.A. Wieliaminow also described the Tsar's new residence in Spała. He wrote: *The Tsar's residence “Spała” is situated on an open yard amidst an old pine forest on a river bank [...]. The residential house – or hunting lodge – is two-storey high (a one-storey building in Polish context – author's note), wooden on a bricked base, simple and modest, without any style whatsoever. The rooms of the Tsar family were in the second floor, the rooms for the court members and guests – in the lower floor. The inner walls were stuccoed and painted white. At least that was what it looked like in 1892. The only grander room was the big and beautiful dining room in the annexe. The equipment was simple and modest, like in a normal gentry house. A small, rather neglected orchard on the one side*

przynajmniej w 1892 roku. Jedyne bardziej okazały pokój, to duża i piękna jadalnia w przybudówce. Wyposażenie bardzo proste i skromne, zwyczajnie ziemiańskie. Z jednej strony, nieduży, raczej zaniedbany sad. Przed domem piękna polanka. Obok mieszkalnego domu jeszcze kilka drewnianych domków dla służby, dom zarządcy hrabiego Wielopolskiego, stajnie i inne gospodarcze budynki – w istocie dobrze utrzymany dwór ziemiański średniego stanu²⁰. Tak przedstawiona została carska rezydencja w Spale w 1892 roku przez jednego z uczestników carskich przyjazdów. Można ją skonfrontować z innymi zachowanymi jej opisami również w latach późniejszych. Pomimo rozbudowy infrastruktury dodatkowej wpływającej na nieco bardziej wygodne pobyty carskiej rodziny, to sam pałacyk myśliwski zewnętrznie nie zmienił się wcale, a wewnątrz tylko nieznacznie dla wygody licznej rodziny następcy tronu Mikołaja II. Zaskakująca była jego prostota w zderzeniu z przepychem i bogactwem innych licznych carskich pałaców i rezydencji, również tej budowanej w Białowieży. Ciekawe, że w Spale nie wybudowano prawosławnej cerkwi. Msze odbywały się wyłącznie w specjalnym namiocie zaadaptowanym na cerkiew polową. Również otoczenie pałacu myśliwskiego w Spale było całkowicie podporządkowane wyobrażeniom Aleksandra III o prawidłowym gospodarstwie myśliwskim, które miało być jak najbardziej związane z naturą i warunkami przyrodniczymi. Chociaż późniejszy rozwój hodowli zwierząt łownych zaczął pomału zaprzeczać jej istocie. Jeszcze w 1892 roku doktor Wieliaminow opisywał je w sposób następujący *Wokół dworu niekończące się lasy z wzorcowo zorga-*

*of the house; a beautiful meadow in front. Next to the residential building a couple of smaller wooden houses for the servants, the house of the administrator, count Wielopolski, stables and other farm houses – in fact, a well-kept manor house of middle-class gentry.*²⁰ That is how one of the members of the Tsar's entourage described the residence in Spała in 1892. It can be compared with other preserved descriptions, also from later years. Despite the development of additional infrastructure, which made the Tsar family's stays more comfortable, the outside of the hunting lodge did not change at all, and the inside only slightly in order to accommodate the large family of prince Nicholas II. Its simplicity was surprising in comparison with the lavishness of other imperial palaces and residences, one of them being built in Białowieża. It is also interesting that no Orthodox church was built in Spała. Masses were conducted in a special tent converted into a makeshift church. Also the surroundings of the hunting lodge in Spała were fully submitted to Alexander III's ideas of the perfect hunting household, which was supposed to be as close to nature as possible. Yet, the later development of game breeding started to contradict this idea. As far as 1892 doctor Wieliaminow described them as follows: *Never-ending forests surrounding an excellently organised hunting household. Amidst these woods a couple of villages surrounded by fields. A model hunting household with fed wild game. Many foresters and hunters of all kinds – hunts organised in the German style, like in East Prussia. The main hunting game – the noble deer, often local, sometimes coming there in search of food from the neigh-*

²⁰ Ibidem, s. 269.

²⁰ Ibidem, p. 269.

nizowanym leśnym gospodarstwem. Wśród tych lasów kilka wiosek, otoczonych chłopskimi polami. Wzorcowe myśliwskie gospodarstwo z dokarmianą dziką zwierzyną. Mnóstwo leśników, gajowych i jęgrów wszystkich stopni – polowanie organizowane na niemiecki sposób, tak jak we wschodnich Prusach. Główna zwierzyna łowna – szlachetny jeleń, często lokalny, częściowo przychodzący tam na paszę z sąsiednich niemieckich lasów, a nawet z Karpat. Dużo saren, miejscami nie mało dzików²¹.

8. Pokot przed pałacem myśliwskim w Spale, w oddali carskie stajnie
The kill laid out in front of the hunting palace in Spała, in the background the tsarist stables

Car nie lubił też polować na dziki przebywające w zwierzyńcu, gdyż wg Wieliaminowa nie lubił strzelać do dzików pozbawionych możliwości ucieczki. Dla imperatorowej, tak jak przy poprzednich

hunting German forests, or even from the Carpathian Mountains. Plenty of does, sometimes also many boars.²¹

The Tsar did not like to hunt boars that were in the game preserve, as – according to Wieliaminov – he did not like to shoot boars that did not have any way of escaping. Special horse hunts with dogs – in the French fashion “chasse à cours” – were organised for the Empress each time she came to Spała. Maria Feodorovna always went hunting with only a small group of participants. These hunts were conducted precisely in the classical French style, with the horsemen even wearing red tailcoats. The Empress found great pleasure in these chases, but Alexander III did not like them.

During the Tsar’s stay in Spała an important display ceremony (Polish: *pokoł*) took place each evening after dinner. The Emperor

9. Caryca Maria Fiodorowna podczas przejażdżki konnej w otoczeniu dworzan, 1890 rok • Tsarina Maria Feodorovna during a horseriding trip accompanied by courtiers, 1890

²¹ Ibidem.

²¹ Ibidem.

wizytach w Spale organizowano polowania na jelenie wierzchem z psami we francuskim porządku „chasse à cours”. Jak zawsze Maria Fiodorowna wyjeżdżała na to polowanie w wąskim, kilkunoosobowym gronie. Polowania te były prowadzone w ściśle francuskim, klasycznym stylu i jeźdźcy ubrani byli nawet w czerwone fraki. Gonitwy te dostarczały wiele przyjemności imperatorowej, chociaż Aleksandrowi III szczególnie one się nie podobały.

Każdego dnia pobytu cara w Spale po wieczornym obiedzie odbywała się uroczysta ceremonia pokotu. Imperatorska para wraz ze swoimi gośćmi wychodzili na plac przed skrzydłem domu dla przeglądu przy świetle pochodni zastrzelonej w tym dniu dzikiej zwierzyny, malowniczo rozłożonej na polance. Każde zwierzę miało przywiązaną deseczkę z nazwiskiem myśliwego, łowcy tego zwierzęcia; to tak nazywane w Niemczech „strecke”. W czasie przeglądu grano fanfary. Ceremonia ta trwała 10–15 minut. Następnie po tym, wszystkie osoby świty szli do gościnnych pokoi Imperatora i spędzali tam wieczór²². Najczęściej z udziałem carycy Marii Fiodorownej grano w bilard. Natomiast car w męskim towarzystwie grał w wista. Aleksander III po grze w wista przechodził do swojego gabinetu i pracował do późnej nocy, gdyż każdego dnia przyjeżdżał do Spały feldjeger z dokumentami. Gra w karty toczyła się do 23.00–23.30 i wszyscy uczestnicy rozchodzili się, gdyż już o 7.00 rano następowało budzenie. W niedzielę rano do śniadania na polowania się nie wyjeżdżało, gdyż wszyscy szli na sumę, która miała miejsce w polowej cerkwi, znajdującej się w namiocie; śpiewali kozacy Szeremietiewa, z czego był on bardzo dumny. Suma rozpo-

and Empress, together with their guests, went to the yard to see in the torch light the game killed during the day's hunt, picturesquely laid out on the meadow. Each animal had a small wooden plank attached to it with the name of the hunter who killed it. In Germany they call this custom “strecke”. A fanfare was played during the display. The entire ceremony lasted 10–15 minutes. Next, the entire retinue went to the Emperor's guest rooms and spent the evening there.²² Usually, Empress Maria Feodorovna played billiard and the Tsar with other men played whist. After the game, Alexander III went to his office and worked until late in the night, as each day a special messenger came to Spala with documents. The card game finished around 11:00–11:30 p.m. and all the players went to bed, as the wake-up time was set at 7 a.m. On Sunday mornings

10. Pokot. Z tyłu grupa jęgrów

The kill. In the background a group of Jägers

²² Ibidem, s. 270–271.

²² Ibidem, pp. 270–271.

11. Jadalnia w pałacu myśliwskim w Spale, 1897 rok

Dining room in the hunting palace in Spala, 1897

czynała się o 11.00 i kończyła równo o 12.00. W niedzielę wszyscy byli, łącznie z władcą ubrani w wojskowe mundury, w surdutach, bez broni. W mundurach też spożywali obiad. Po śniadaniu wyjeżdżano na polowanie, jednak w niedzielę polowania były organizowane w gorszych pod względem ilości zwierzyny częściach lasu i władca niekiedy w ogóle w nich nie uczestniczył, ale życzył sobie aby inni jeździli.

Doktor Wielaminow stwierdził, że *Władca z głębi swojej duszy nie był myśliwym, jednak lubił polowania na jelenie z podjazdu (pürschen), głównie z powodu, że na takim polowaniu przy*

there were no hunts until breakfast, as everyone went to mass in the makeshift tent-church. Szeremietiev's Cossacks sang during mass, which made him very proud. The service started at 11:00 a.m. and finished at noon sharp. Everyone, including the monarch, wore their official uniforms on Sundays, in frock coats, but without weapons. They also ate breakfast in their uniforms. After breakfast the hunting began; yet on Sunday the huntsmen went to the areas with fewer game. Sometimes the monarch did not go at all, but wanted others to hunt.

Doctor Wielaminow believed that *the Emperor was never really a hunter, but liked deer hunting by foray (pürschen), mainly due to the fact that during such hunts at sunrise he could admire the beautiful nature. During the raid he did not always shoot, and missed the game without shooting and only watched it with*

12. Grupowe zdjęcie uczestników polowania. W centrum carska para, 1894 rok • Group photograph of participants of the hunt. In the middle, the tsarist couple, 1894

wschodzie słońca on mógł zachwycać się prześlicznymi obrazami przyrody. Podczas obławy on nawet nie zawsze strzelał i przepuszczał zwierzyńę bez wystrzału, tylko z lubością spoglądał na niego...²³. Jednocześnie Aleksander III żądał od uczestników polowania przestrzegania zasady niestrzelania do samic i młodych egzemplarzy. Odstępstwa od tych zasad i zdarzające się pomyłki myśliwych kończyły się ostrymi reprimendami z jego strony. Nie uniknął ich w ostrych słowach nawet następca tronu Mikołaj²⁴.

Kształtowały się też nowe tradycje i obyczaje podczas carskich polowań m.in. zastrzelenie pierwszego i ostatniego jelenia podczas polowania było wieńczone wypiciem z rogu całej butelki szampana. Z regularnymi przyjazdami imperatorów do Spały rozpoczęto organizację hodowli jeleni w Lasach Spalskich. Jelenie od samego początku były hodowane na otwartych przestrzeniach tych lasów. Wspecjalizowana służba leśna prowadziła dokarmianie tych zwierząt przez cały rok. Dostarczano jej marchew, buraki, kartofle i siano. Taka opieka błyskawicznie przyniosła niezwykle rezultaty. Stado kilkudziesięciu jeleni w drugiej połowie XIX wieku w ciągu kilkunastu lat wzrosło do 2000 sztuk. Dużą rolę w tym procesie odegrał Józef Newerly, który w latach 1872–1894 pracował w zarządzie Księstwa Łowickiego, w tym od 1885 r. w Spale. Na początku XX wieku stado osiągnęło swoje apogeum i doszło do 7000–8000 sztuk. I działa się to mimo regularnych polowań i odstrzału jeleni (w latach 1876–1913 było zastrzelonych w sumie 927 jeleni). Jednocześnie sprzedano do innych łowisk aż 1175 jeleni. Prowadzono również wymianę jeleni pomiędzy gospodarstwem w Spale

pleasure...²³Alexander III also required that no huntsman should shoot cows or young ones. Any exception to this rule – on purpose or by mistake – brought severe reprimand from the Emperor as punishment. Even prince Nicholas, the future Tsar, was not spared the harsh words of punishment.²⁴

New traditions and customs were established during the Tsar's hunts, such as celebrating the shooting of the first and last deer of the hunt by drinking an entire bottle of champagne from a horn. As the imperial visits in Spała became regular, deer farming started in the Spała forests. From the very beginning, the deer were bred in the open expanses of these forests. Special forest officers fed the animals throughout the year with carrots, beetroots, potatoes and hay they received for this purpose. Such care immediately brought great results. The herd of deer in the second half of 19th century increased up to 2,000 animals in just a few years' time. Józef Newerly, who worked in the management office of the Principality of Łowicz between 1872 and 1894 (since 1885 in Spała), played an important role in this process. At the beginning of the 20th century the herd reached its highest number with 7,000–8,000 animals. All of it despite of the regular hunts and culling of the deer (between 1876 and 1913, 927 deer were shot). At the same time, 1,175 deer were sold to other hunting grounds. Deer were also exchanged between the household in Spała and the hunting household in Białowieża forest in order to improve the breeding stock. From 1904 the deer were cross-bred with a 16-animal herd from South Hungary – stags who were kept in a separate enclosure

²³ Ibidem, s. 276.

²⁴ Ibidem.

²³ Ibidem, p. 276.

²⁴ Ibidem.

a gospodarstwem łowieckim w Puszczy Białowieskiej w celu polepszenia materiału hodowlanego. Od 1904 r. prowadzono również krzyżowanie jeleni sprowadzając z południowych Węgier stado 16 jeleni-byków, dla których w obrębie Szczurek Lasów Spalskich stworzono osobny zwierzyniec. W wyniku tych skrzyżowań uzyskano m.in. zwierzęta o lepszej budowie poroży. Od 1909 r. strzelano w Spale jelenie-byki nawet z porożami o 20–24 odrostkach. Istotny przyrost pogłowia jeleni zmusił hodowców do redukcji pogłowia jeleni w Spale w celu uzyskania lepszych rozmiarów poroża, gdyż głównym celem hodowli były bowiem trofea, a nie zaś mięso. W Spale dużą uwagę zwracano nie tylko na jakość trofeów, ale także na ich odpowiednią ocenę i ewidencję²⁵. Redukcja stada doprowadziła do stanu 1600 byków-jeleni i 3200 łani w 1913 r.

13. *Mikołaj II w otoczeniu uczestników polowania*
Nicholas II surrounded by participants of the hunt

²⁵ M.K. Nowak, *Księstwo Łowickie w II połowie wieku XIX*, „Łowiec Świętokrzyski”, 2007, nr 3, s. 100.

in the Spała forests. The cross-bred animals had, among other things, better antlers. From 1909 the stags shot in Spała had antlers with up to 20–24 points. The considerable increase in the number of deer forced the breeders to reduce the number of animals in Spała in order to achieve bigger sizes of antlers, as it was for the quality of trophies, and not for the meat, that the deer were bred. In Spała, they paid special attention not only to the quality of the trophies, but also to their proper evaluation and registration.²⁵ As a result of the herd reduction there were 1,600 stags and 3,200 does in the herd in 1913.

After the untimely death of his father, Tsar Nicholas II continued the tradition of coming to Spała to hunt with great pleasure. He visited the place many times before with his parents and siblings. As the Tsar he came to Spała five more times – in 1897, 1900, 1901, 1903 and 1912.²⁶ Sometimes he combined these trips with hunts in Białowieża and Skierniewice. One could say that he was to a large extent addicted to hunting; his diaries as well as the statistics of hunting achievements he kept with almost military precision confirm this fact.²⁷

Hunting trophies, mainly stags, were carefully paired up back in Spała in special workshops (so-called “rogownias”), and the most valuable ones, with the title, name of the hunter and the date of the hunt were presented on the walls of the Tsar’s residence.

²⁵ M.K. Nowak, *Księstwo Łowickie w II połowie wieku XIX*, „Łowiec Świętokrzyski”, 2007, nr 3, p. 100.

²⁶ Additional hunting dates of 1908 and 1910 can be found in literature. However, the diaries of Tsar Nicholas II published in Moscow clarified any doubts in this respect (authors’ note).

²⁷ *Дневники императора Николая II 1894–1918. Т. I 1894–1904*, отв.ред. С.В. Мироненко, Москва 2011, Т. II 1905–1918, Часть I 1905–1913, Москва 2013.

Po przedwczesnej śmierci swego ojca car Mikołaj II z lubości kontynuował tradycję przyjazdów na polowania do Spały. Przyjeżdżał on tam bowiem też wielokrotnie wcześniej ze swoimi rodzicami i rodzeństwem. Już jako car przebywał w Spale jeszcze 5-krotnie, w 1897, 1900, 1901, 1903 i 1912 roku²⁶. Niekiedy łączył je z polowaniami w Białowieży i Skierniewicach. Był osobą, można powiedzieć, w dużym stopniu uzależnioną od polowań; co potwierdzają jednoznacznie jego dzienniki oraz prowadzona przez niego iście buchalteryjna statystyka własnych strzeleckich osiągnięć²⁷.

Trofea myśliwskie głównie jeleni były pieczołowicie preparowane na miejscu w Spale w tzw. rogowniach, a najwartościowsze z nich, z tytułem, nazwiskiem myśliwego oraz datą ich zdobycia prezentowane były na ścianach pomieszczeń rezydencji carskiej.

Mikołaj II był niewątpliwie jak na tamte czasy osobą bardzo wysportowaną. W Spale namiętnie jeździł konno wierzchem, odbywał piesze długie spacery, grał w tenisa i bilard, wiosłował w łódce i kajaku po Pilicy. Mikołajowi II, podobnie jak jego ojcu, nie specjalnie doskwierała prostota i nader skromne warunki mieszkaniowe w samym pałacyku myśliwskim w Spale. Obaj bowiem wyżej cenili sobie obcowanie z piękną przyrodą i świetnymi warunkami do polowań. Odmienne inne zdanie o tych sprawach miała Aleksandra Fiodorowna, która wielokrotnie narzekała na ogromną ciasnotę pomieszczeń w pałacu i przygnębiający półmrok panujący na jego

Compared to his contemporaries, Nicholas II could be regarded as a very athletic person. In Spała he rode horses with passion, went for long walks, played tennis and billiard, rowed a boat and kayaked on Pilica. Just like his father, he did not mind the simplicity and humble conditions of living in the hunting lodge in Spała. Both of them greatly valued being close to the beautiful nature and using the exquisite hunting opportunities. However, Alexandra Feodorovna had an entirely different opinion about these things. She often complained about the lack of space in the rooms as well as the depressing semidarkness of the corridors. She felt it especially acutely during the illness of Tsarevitsch Alexei that lasted for a few weeks in the autumn of 1912.²⁸ It was still at the end of the 1890s

14. *Mikołaj II wyjeżdża konno przez bramę pałacową*
Nicholas II leaving on horseback through the palace gates

²⁶ W dotychczasowej literaturze podawano jeszcze dodatkowe daty polowań Mikołaja II w Spale w 1908 i 1910 r. Ale opublikowane w Moskwie pełne dzienniki Mikołaja II rozwiewają wszelkie wątpliwości (przyp. autorów).

²⁷ *Дневники императора Николая II 1894–1918. Т. I 1894–1904, отв. ред. С.В. Мироненко, Москва 2011, Т. II 1905–1918, Часть I 1905–1913, Москва 2013.*

²⁸ A detailed description of the imperial couple's stay in Spała in 1912 and the course of their son Alexei's illness can be found in R.K. Messie, *Nicholas and Alexandra*, London 2002.

korytarzach. Szczególnie silnie odczuwała to podczas kilkutygodniowej choroby carewicza Aleksego na jesieni 1912 roku²⁸. Jeszcze w końcu lat 90-tych XIX wieku car Mikołaj II polecił odremontować pałac, jak również rozbudować cały kompleks rezydencjalny. Przede wszystkim od strony wschodniej pałacu zbudowano „drugiego pałacyk murowany” przeznaczony na pokoje dla gości carskich. Był on zdecydowanie bardziej okazały od samego pałacyku carskiego. Wybudowano go z cegły klinkierowej, a dach pokryto miedzianą blachą. Pokoje w nim były większe, bardziej widne, wyższe od tych w pałacu carskim. Prowadziły do nich szerokie korytarze wraz z obszernym westybuliem i okazałymi kamiennymi schodami u głównego wejścia²⁹. Istniejący do dziś budynek został upiękaszony drewnianymi ornamentami w stylu tzw. „uzdrowskim” lub „szwajcarskim”. W kilka lat później wybudowano przy wjeździe do Spały drugi obiekt hotelowy przeznaczony dla carskich gości. Podobnie do pierwszego był dwukondygnacyjny z czerwonej klinkierowej cegły również z dekoracjami snycerskimi na szczytach dwóch ryzalitów. W latach 1902–1903 wybudowano przy głównej drodze z Tomaszowa, też z czerwonej cegły, 36-metrową wodociągową wieżę ciśnieniową. Ważnym przedsięwzięciem mającym istotny wpływ na unowocześnienie i podniesienie komfortu spalskiej rezydencji było zbudowanie w 1904 roku własnej elektrowni napędzanej maszynami parowymi. Głównym celem tej inwestycji było zapewnienie pełnego oświetlenia elektrycznego w pałacyku carskim oraz niektórych innych obiektach, gdzie do tamtej pory używano oświetlenia

when Tsar Nicholas II ordered the renovation of the hunting lodge as well as the extension of the entire residential complex. Above all, on the east side of the lodge a “second bricked palace” was built, which was to serve as guestrooms. It was far more impressive than the hunting lodge itself. The “palace” was made of clinker brick and its roof was covered with copper sheet. The rooms were bigger, brighter and taller than those in the lodge. The palace had wide corridors and a spacious vestibule with a grand stone staircase at the main entrance.²⁹ Today’s version of the building was decorated with wooden ornaments in the so-called resort or Swiss style. A few years later a second hotel for the Tsar’s guests was built at the entrance to Spała. Similarly to the first one, it was also a two-storey building made of red clinker brick with carved decorations at the tops of two wooden avant-corps. Between 1902 and 1903 a 36-metre red brick water tower was built at the main road to Tomaszów. The power station powered by steam engines, built in 1904, significantly contributed to the modernisation and increased the comfort of living in the Spała residence. The main aim of this investment was to provide electric light in the hunting lodge and some of the other buildings which, until then, were lit by kerosene lamps. Thanks to the power station electric streetlamps were placed in the entire area surrounding the lodge.³⁰

The power station was situated on the right side of the entry road to Spała, which lead towards Konewka. After 1903 the wooden stables, built in 1885 next to the hunting lodge on the side of the main road leading to Tomaszów, were pulled down. The new

²⁸ Dokładny opis pobytu pary cesarskiej w Spale w 1912 r. oraz przebieg choroby ich syna Aleksego przedstawił R.K. Messie, *Nicholas and Alexandra*, Londyn 2002.

²⁹ A. Kobałczyk, M. Słoniewski, *Carska...* op.cit., s. 107, por. też „Tydzień”, 1899, nr 31.

²⁹ A. Kobałczyk, M. Słoniewski, *Carska...* op.cit., p. 107, See also: „Tydzień”, 1899, nr 31.

³⁰ A. Kobałczyk, M. Słoniewski, *Carska...* op.cit., p. 108.

naftowego. Dzięki niej oświetlono również latarniami elektrycznymi cały teren okalający sam pałac³⁰.

Elektrownię usytuowano po prawej stronie drogi wyjazdowej ze Spały w kierunku Konewki. Po 1903 roku rozebrano drewniane stajnie, wybudowane jeszcze w 1885 roku nieopodal pałacu przy głównej drodze do Tomaszowa. Nowe budynki, również z czerwonej cegły stanęły nieco głębiej od zabudowań rezydencjalnych. Na ich poddaszach, tak jak w poprzednich, znajdowały się pomieszczenia dla kozackiej ochrony cara. Miejsca po rozebranych drewnianych stajniach przeznaczono na część parkowo-ogrodową, urządzoną w stylu angielskim. Wykonanie tego skweru powierzono słynnemu ogrodnikowi Walerianowi Kronenbergowi, który m.in. był również twórcą założen parkowych wokół carskiego pałacu w Białowieży. W. Kronenberg był twórcą również dwóch okazałych gazonów usytuowanych przed carskim pałacem oraz sąsiadującym z nim hotelem dla carskich gości. Urządzono je z wielką dbałością, dobierając starannie krzewy i drzewa, sprowadzając je nawet z Kaukazu³¹. Prowadzona z dużym rozmachem w pierwszych latach XX wieku rozbudowa i modernizacja spalskiej rezydencji objęła też sieć kanalizacyjną. Zwracano również baczną uwagę na zapewnienie warunków bezpieczeństwa carowi i jego najbliższym. Oprócz wymienionych pomieszczeń dla kozackiej eskorty w budynkach stajni, wybudowano ponadto już za rzeczką Gać obok siedziby łowczego, drewnianą budowlę nazwaną „barakiem dla zbiorczego pułku gwardyjskiego”. Sieć posterunków składała się z kilku rodzajów. Służbę w nich pełniła straż pałacowa, dyżurująca w ośmiu

buildings, also built with red brick, were located slightly further away from the residential part. Like in the previous ones, there were rooms in the attics for the emperor's Cossack bodyguards. The area previously occupied by the stables was converted into a park and garden area in the English style. The square was designed by a famous gardener Walerian Kronenberg, who also designed, among others, the park complex around the Tsar's palace in Białowieża. Kronenberg was also the creator of the two impressive lawns situated in front of the Tsar's hunting lodge, next to the guesthouse. They were designed with precision, with carefully selected shrubs and trees, some even imported from the Caucasus.³¹ The impressive extension and modernisation of the residence in the first years of the 20th century also included building a sewage system. Careful attention was paid to providing security for the Tsar and his family. Apart from the above-mentioned stable rooms for the Cossacks' escort, a wooden house called the "barrack for the guards regiment" was built at the river Gać next to the gamekeeper's residence. There were different types of guard posts throughout the estate with the palace guards serving in them, in eight different points around the area of the residence. Three guards were located directly at the hunting lodge and others protected the entrance gates at the roads to Tomaszów, Konewka and Inowłódź as well as at the entrance to the bridge on Pilica. The entire area was divided into eight police beats.³²

There were ten further "walking posts" manned by the Cossacks, located in the closest neighbourhood of the hunting lodge in

³⁰ A. Kobalcyk, M. Słoniewski, *Carska ...* op.cit., s. 108.

³¹ Ibidem, s. 109.

³¹ Ibidem, p. 109.

³² Ibidem, p. 135.

15. *Mikołaj II na koniu przed pałacem w Spale*
Nicholas II on a horse in front of the palace in Spala

miejscach terenu rezydencji. Trzech strażników znajdowało się w bezpośrednim sąsiedztwie carskiego pałacyku, a inni chronili bramy przy wyjazdach ze Spawy w kierunkach do Tomaszowa, Konewki, Inowłódza oraz przed wjazdem na most na Pilicy. Cały teren był też podzielony na osiem rewirów policyjnych³².

W Spale w najbliższym otoczeniu pałacu umiejscowiono również dziesięć „posterunków pieszych” pełnionych przez kozaków. W porze nocnej dochodziły jeszcze trzy dodatkowe. W sąsiedztwie pałacu ulokowano jeszcze dwie warty wystawiane przez pułk gwardyjski. Również w tym samym czasie ustawiono na terenie okalającym sam pałac kilka nowych bram. Były one skonstruowane z metalowych elementów z kutymi ornamentami. Słupki bram wieńczyły

Spała; three more were added at night. There were two sentries next to the hunting lodge manned by the guard regiment. A number of new gates were located in the area surrounding the lodge around that time. They were constructed of metal elements with wrought-iron decorations. The gate-posts were crowned with ornamental lamps. The wings of the gates were made of green netting.³³

The residence was once again extended and modernised after the last stay of the Tsar family, when they spent a few weeks in Spala for the convalescence of prince Alexei in 1912. The rebuilding was supposed to finish in 1914, that is for the next planned visit of Nicholas II. The decision was on the one hand motivated

16. *Przejażdżka powozem carskich dzieci w Spale*
The Tsar's children on a trip in a carriage

³² Ibidem, s. 135.

³³ Ibidem, pp. 135–136.

17. Ogólny widok na zabudowania części Łowczego Imperatorskiego Dworu rezydencji spalskiej • General view of the built-up part of the Imperial Hunting Court of the Spala residence

ozdobne latarnie. Skrzydła bram, spoczywające na rolkach, wypełniała zielona siatka³³.

W Spale, po ostatnim, kilkutygodniowym pobycie w 1912 roku cesarskiej pary, spowodowanej leczeniem ich syna Aleksego całą rezydencję poddano po raz kolejny szeroko zakrojonej rozbudowie i modernizacji³⁴. Miano ją ukończyć do 1914 roku, tj. do czasu planowanego następnego przyjazdu Mikołaja II. Taka decyzja wynikała z jednej strony ze stale rozrastającej się liczby carskich gości, świty, ochrony i służby, a z drugiej z niedostatecznej nadal, pomimo wysiłków modernizacyjnych, infrastruktury spalskiej rezydencji. Taka sytuacja musiała denerwować i irytować również samego

by the constantly increasing number of guests, entourage, guards and servants, and on the other – by the still inadequate (despite the modernisation efforts) infrastructure of the residence. The situation must have irritated the Tsar, but it most certainly upset his wife Alexandra Feodorovna. The construction designs were planned on a very large scale³⁴ and most of them were in fact completed. First of all, a large garage building and a water turbine on the river Gać were built. The purpose of the latter was to produce more energy in order to provide better lighting of the residence buildings as well as operating an additional pump to water the park and

18. Następca tronu Aleksy z ojcem Mikołajem II, 1912 rok
The heir to the throne, Alexei, with his father, Nicholas II, 1912

³³ Ibidem, s. 135–136.

³⁴ A. Kobalczyk, M. Słoniewski, *Carska...* op.cit., s. 158–159.

³⁴ A. Kobalczyk, M. Słoniewski, *Carska...* op.cit., pp. 158–159.

cara, a zapewne jeszcze bardziej jego małżonkę Aleksandrę Fiodorową. Założenia budowlane były zakrojone rzeczywiście na dużą skalę. Znaczną ich część zdążono zrealizować. Wybudowano przede wszystkim okazałą budowlę przeznaczoną na garaże oraz turbinę wodną na rzeczce Gać. Jej celem było pozyskanie dodatkowej energii elektrycznej dla lepszego oświetlenia obiektów rezydencji oraz uruchomienie dodatkowej pompy dla podlewania jej części parkowo-ogrodowej. Wybudowano również budynek dla służby oraz rozbudowano i zmodernizowano istniejącą sieć wodno-kanalizacyjną.

Wybuch I wojny światowej w sierpniu 1914 roku uniemożliwił jesienny przyjazd Mikołaja II na planowane polowanie do Spały. Kolejne zdarzenia historyczne zamknęły definitywnie carski okres w Spale, który przypadał na lata 1885–1914. Już w grudniu 1914 roku wojska niemieckie zajęły Spałę. Blisko trzydzieści lat funkcjonowania carskiej rezydencji w Spale pozostawiło jednak po sobie trwałe ślady materialne, nie tylko w postaci istniejących do dzisiaj budynków (oprócz pałacyku myśliwskiego, który spłonął w styczniu 1945 r.), ale także licznych elementów jej wyposażenia, w tym częściowo zachowanej carskiej kolekcji poroży jeleni.

gardens. Additional small buildings for the servants were also built and the water and sewage system was extended and modernised.

The outbreak of the World War I in August 1914 made it impossible for Tsar Nicholas II to come to Spała in the autumn for the planned hunts. The following historical events definitely closed the imperial period in Spała, which lasted from 1885 until 1914. Already in December 1914 the German army occupied Spała. However, almost 30 years of the functioning of the Tsar's residence in Spała left a lasting trace on the place, meaning not only the buildings (with the exemption of the hunting lodge, which burnt down in January 1945), but also numerous elements of furnishings, including the partly preserved collection of stag antlers.

Carska kolekcja poroży w Spale – jej historia i stan obecny

Rejon Spały pod względem łowieckim był atrakcyjny, ponieważ duże powierzchnie leśne sprzyjały występowaniu przede wszystkim zwierząt kopytnych. W tym rejonie znajdował się pałac myśliwski zbudowany przez Kazimierza Wielkiego k. miejscowości Lubochna, a paręset lat później w innym miejscu powstał również pałac myśliwski zbudowany przez królową Bonę w miejscowości Inowłódz na brzegu Pilicy. W 1877 roku Aleksander III polował w tym rejonie i wtedy było tam nie więcej niż 50 jeleni. Jelenie ze rejonu Spały pod względem jakości nie ustępowały zwierzętom z innych krajów zachodniej Europy. W tym czasie podjął decyzję o utworzeniu ośrodka łowieckiego i w 1884 roku rozpoczęto budowę pałacu myśliwskiego w Spale. Ogólna powierzchnia ośrodka łowieckiego wg informacji z 1913 roku wynosiła 44156,9 dziesięciny (1 dziesięcina = 1,0925 ha) to jest ok. 48000 ha na której występowały lasy i pola. Na powierzchni 600 dziesięcin (ok. 655 ha) uprawiane były rośliny z przeznaczeniem dla zjadania przez zwierzynę. Z chwilą tworzenia ośrodka oszacowano liczbę jeleni na 927, saren – 534 i dzików – 757. Poprzez różnorodne działania z zakresu gospodarki łowieckiej, w tym znacznego powiększania bazy pokarmowej liczba jeleni wzrosła do ok. 7000, ale w następnych latach zmalała i w 1913 roku ich liczbę oszacowano na 4800 (1600 byków i 3200 łai), saren – 500 i dzików 800. Gatunkiem który był uznawany za

The Collection of Stag Antlers – History and Current State

The region of Spała was very attractive for hunters, as the vast spaces of the forest were particularly suitable for hoofed animals. A hunting lodge built by Casimir the Great next to Lubochnia was located in the area; many years later Queen Bona built a hunting lodge in Inowłódz on the bank of Pilica river. In 1876 Alexander III hunted in this region, when there were not more than 50 deer in the area. However, in terms of quality the Spała deer were as good as those in Western Europe. It was at that time that Tsar Alexander decided to create a hunting centre and the construction of the hunting lodge in Spała started in 1884. The entire area of the hunting residence encompassed – according to the information from 1913–44,156.9 dessiatins (1 dessiatin = 1.0925 ha) that is ca. 48,000 ha, including the forests and fields. 600 diessiatins (ca. 655 ha) were devoted to growing fodder for the animals. Once the hunting residence was ready, the number of deer was estimated at 927, the number of does at 534, and the number of boars at 757. Thanks to various actions in terms of wildlife management, including the increase of the amount of fodder, the number of deer increased up to ca. 7,000; however, it diminished again in the next years and in 1913 amounted to ca. 4,800 (1,600 stags and 3,200 does), 500 roe deer and 800 boars. The main species of the region was the European deer. In order to improve the quality of the

sztandarowy był jeleni i w celu poprawy jakości poroży sprowadzono z Węgier w 1904 roku 16 byków jeleni które w początkowym okresie były przetrzymywane w specjalnej zagrodzie, którą dzisiaj można byłoby określić jako adaptacyjna. O pozytywnym efekcie prowadzonych działań gospodarczych i dobrej jakości osobniczej świadczy odlów i sprzedaż do innych łowisk 1175 jeleni i 516 dzików. Zwierzęta te były sprzedane do wsiedleń i poprawy jakości osobniczej miejscowych zwierząt na terenie Rosji, Niemiec i Austrii. Łowiecka eksploatacja jeleni sprowadzała się do corocznego odstrzału 500–600 jeleni, głównie starszych byków o formie poroża powyżej 10-taka. W strukturze form poroży (tab. 1) pozyskanych 479 byków jeleni w 1909 roku dominowała forma 12-taka (33,0%), następnie 14-taka, a udział najbardziej rozbudowanych form – 22-dwudziestaków i 24-dwudziestaków było 0,4% (2 poroża).

antlers 16 stags were imported from Hungary in 1904. At the beginning they were kept in a special enclosure, which today could be described as an acclimatisation enclosure. The positive effect of these actions and the good quality of the specimen were confirmed by the hunting and sale of 1,175 deer and 516 boars. The animals were sold for re-introduction and cross-breed purposes to improve the quality of local animals in Russia, Germany and Austria. The hunting exploitation meant shooting ca. 500–600 deer per year, mainly older stags with the size of antlers over 10 points. Among the stag antlers gathered in 1909 (altogether 479), the most popular size were the 12 points (33,0%) and 14 points antlers, whereas the most complicated sizes – 22 points and 24 points amounted only to 0,4% (2 antlers). The complete data of the collection are presented in Table 1.

Tablica 1. Struktura form pozyskanych poroży jeleni w 1909 roku (za Wielopolskim 1913)

Table 1. The sizes of stag antlers gathered in 1909³⁵

Forma poroża / Size of antlers	nr / Number	%
10-tak / points	109	22,8
12-tak / points	158	33,0
14-tak / points	142	29,6
16-tak / points	50	10,4
18-tak / points	13	2,7
20-tak / points	5	1,0
22-tak / points	1	0,2
24-tak / points	1	0,2

³⁵ В.Велопольский, Управление императорской охоты в Княжестве Ловицком, Спала 1913, с.2.

Specyficznym zarządzeniem dotyczącym zasad odstrzału byków jeleni była było zezwolenie na odstrzał byków o formie poroża 10-tak, lub wyższej. Zakaz ten miał na celu zachowanie wszystkich młodych byków i utrzymanie ich do wieku kiedy będą mogły nakładać bardziej okazałe wieńce.

Za prowadzenia działań gospodarczych w sferze łowieckiej odpowiedzialny był Władysław hr. Wielopolski – naczelnik polowań cesarskich, łowczy Najwyższego Dworu. W 1909 roku łowczym polowań cesarskich był Ignacy Modzelewski, pomocnikiem łowczego – Konrad Walewski, skierniewickim zwierzynicem zarządzał Władysław Majewski, a bezpośrednimi realizatorami prac było 30 pracowników³⁶. W tamtym okresie Węgrzy byli uznawani za bardzo dobrych specjalistów w zakresie otwartej hodowli jeleni i w Spale był zatrudniony Juliusz Egeriáry, który prowadził nadzór nad poprawą jakości wieńców jeleni

Dotychczas nie znaleziono wiarygodnej informacji dotyczącej pełnej liczby egzemplarzy zgromadzonych w spalskiej kolekcji poroży z okresu carskiego. Część z nich została wywieziona do Rosji podczas ewakuacji dobytku pałacu spalskiego w 1914 r. W ramach zwrotu w 1924 r. do Polski po Traktacie Ryskim wywiezionych ruchomości w 1914 r. nie było carskich poroży. (Wówczas zwrócono m.in. żeliwny posąg żubra, ale o zwrot wielu carskich pamiątek polskie władze nawet nie występowały).

W okresie międzywojennym w obiektach rezydencji prezydenckiej w Spale znajdowały się jeszcze 102 egzemplarze poroży z tej kolekcji³⁷. Nieznane są natomiast ich losy podczas okupacji hitler-

According to a special order only the stags whose antlers' size exceeded 10 points could be culled. This ban was aimed at protecting all the young stags and keeping them until the age when they could don bigger and more complicated crowns.

Count Władysław Wielopolski, the head of Tsar's hunting and the Gamekeeper of the Royal Court, was responsible for game management and hunting. In 1909 Ignacy Modzelewski was the Gamekeeper of the Tsar's hunts, while Konrad Walewski served as his assistant. Władysław Majewski managed the game preserve in Skierniewice with 30 employees carrying out the works in the enclosure.³⁵ At that time Hungarians were believed to be experts in breeding deer in natural conditions – thus Juliusz Egeriáry, who was in charge of supervising the quality of antlers, had been employed in Spała.

Until today no reliable information has been found regarding the full number of antlers that belonged to the Tsar's collection in Spała. Part of it was taken to Russia during the evacuation of the residence in 1914. The antlers were not part of the restitution of movables taken away in 1914, which took place in 1924 in accordance with the Peace of Riga (one of the returned objects was a cast-iron statue of an European bison; however, the Polish authorities did not push for the restitution of many objects from the Tsar period).

In the interwar period 102 antlers from the collection could still be found in the Spała residence.³⁶ However, their further fate during the Nazi occupation is unknown. Still, they are visible in the

³⁶ J. Szczerkowski, J. Miklaszewski, *Skorowidz Leśny na 1909*, Lwów-Warszawa 1909, s. 331

³⁷ H. Comte, *Zwierzenia adiutanta. W Belwederze i na Zamku*, Warszawa 1976, s. 92.

³⁵ J. Szczerkowski, J. Miklaszewski, *Skorowidz Leśny na 1909*, Lwów-Warszawa 1909, p. 331

³⁶ H. Comte, *Zwierzenia adiutanta. W Belwederze i na Zamku*, Warszawa 1976, p. 92.

rowskiej, chociaż na zachowanych fotografiach z tego okresu można je dostrzec na ścianach różnych pomieszczeń w pałacu i innych budynkach. Szczęśliwie uniknęły też spalenia podczas pożaru pałacyku spalskiego w styczniu 1945 r.

Wśród trofeów z byłej kolekcji carskiej zgromadzonej w pałacu w Spale i obecnie eksponowanych w Restauracji Pod Żubrem znajduje się 10 poroży upolowanych i sygnowanych przez cara Mikołaja II. Ponadto 2 poroża sygnowane są przez księcia greckiego Mikołaja i księcia Alberta Sasko-Altenburgskiego. Poroża zostały zdobyte w latach 1897–1912 na terenie Lasów Spalskich w obrębach Zielona, Konewka, Wiśniowiec, Szczurek, Sługocice, Spała, Jelenia Góra i Taraska. Aż 26 poroży jest sygnowanych przez cesarza Niemiec Wilhelma II. Zdobył je głównie w łowiskach w Puszczy Rominckiej (8 egzemplarzy), w lasach Schorfheide koło Berlina (15 egzemplarzy) i po 1 egzemplarzu w okolicach Bückenburga w Dolnej Saksonii, Eckartsau w Dolnej Austrii oraz Belley w Alpach Francuskich. Wilhelm II upolował je w latach 1891–1912. Pozostałe 5 poroży nie posiada sygnatury, a tylko wyłącznie datę ich zdobycia. W zasobach Domu Pamięci i Martyrologii Leśników i Drzewiarzy Polskich w Spale znajdują się 4 poroża z kolekcji carskiej. Wśród nich jest historycznie najcenniejsze trofeum, bo jedyne zachowane w Spale, należące do cara Aleksandra III z 1886 r. Poroże pochodzi z obrębu Piła. Drugie poroże zostało pozyskane przez cara Mikołaja II w 1900 r. w obrębie Szczurek. Kolejne dwa poroża przechowywane w Domu Pamięci i Martyrologii Leśników i Drzewiarzy Polskich w Spale należały do cesarza Wilhelma II i pochodziły z Puszczy Rominckiej z 1906 r. i łowiska Eckartsau z 1908 r.

photographs preserved from this period, in which the walls of the hunting lodge and other buildings can be seen. Luckily, they were not burnt down during the fire at the hunting lodge in January 1945.

Among the trophies of the former imperial collection gathered in the hunting lodge in Spała and now presented at the “Pod Żubrem” Restaurant, there are ten antlers hunted and signed by Tsar Nicholas II. Moreover, two further antlers are signed by the Greek prince Nicholas and prince Albert of Saxe-Altenburg. The antlers were won between 1897 and 1912 in the Spała forests in the areas of Zielona, Konewka, Wiśniowiec, Szczurek, Sługocice, Spała, Jelenia Góra and Taraska. As many as 26 antlers are signed by the German emperor Wilhelm II. He won them mainly in the hunting areas of Romincka Forest (8 antlers), Schorfheide forest near Berlin (15 antlers) and a pair of antlers each won near Bückenburg in Lower Saxony, Eckartsau in Lower Austria and in Belley in the French Alps. Wilhelm II won them in the period between 1891 and 1912. The remaining 5 antlers do not have any signature, only the date of the hunt. There are three pairs of antlers at the House of Remembrance and Martyrdom of Polish Foresters (Polish: *Dom Pamięci i Martyrologii Leśników i Drzewiarzy Polskich*) in Spała. Among them there is the historically most valuable trophy – the only trophy won by Alexander III in 1886 that is still in Spała. The antlers come from the Piła area. The second pair was shot by Tsar Nicholas II in 1900 in the Szczurek area. The third antlers presented at the Dom Pamięci come from the Romincka Forest from 1906 and belonged to Emperor Wilhelm II. Kolejne dwa – jeden z Rominckiej 1906 a drugi z Eckartsau z 1908.

Znacząca liczba trofeów myśliwskich Wilhelma II w zbiorach spalskich wynika zapewne również z faktu, że ewakuacja ruchomości z rezydencji carskiej w 1914 r. nie objęła poroży zdobytych przez tę osobę, którego armia zbliżała się wówczas do Spały. Szczęśliwie nie zostały one zniszczone. Ze względu na brak wiarygodnej informacji o ogólnej liczbie ówczesnej spalskiej kolekcji trudno też określić jaką jej część stanowiły trofea łowieckie Wilhelma II. Należy podkreślić, że cesarz Niemiec był zagorzałym myśliwym. Polował w licznych łowiskach nie tylko Rzeszy Niemieckiej. Do jego ulubionych należały tereny położone w Prusach – Prakwice³⁸, Kadyny i Rominty. Cesarz Niemiec pomimo swojego kalectwa w postaci krótszej i zdeformowanej lewej ręki był doskonałym strzelcem. Chociaż polował praktycznie na wszystkie zwierzęta to szczególną atencją darzył polowania na jelenie. Do 1913 r. miał strzelonych ponad 2000 jeleni³⁹.

Na terenie Puszczy Rominckiej do dzisiaj znajdują się głązy z napisami upamiętniającymi udane polowania cesarza w latach 1890–1913. W tym czasie Puszcza Romincka miała powierzchnię 25 tys. ha. W 1912 r. na tym obszarze zinwentaryzowano 1638 jeleni (struktura płci 11:1 na korzyść byków). Za byka łownego uznawano osobnika, którego wieniec ważył co najmniej 6 kg. Ale trafiały się wyjątkowe okazy, jak m.in. strzelony przez cesarza Wilhelma II w 1898 r. w Nadleśnictwie Nassawen czterodwudziestaki⁴⁰, a w 1904 ósmiodwudziestaki o ciężarze ciała 374 funtów (ok. 152 kg – 1 funt = 405,5 g). Ciekawostką było, że leśniczy na

The considerable number of Wilhelm II's hunting trophies in the Spała collection can be explained by the fact that the evacuation of the hunting residence in 1914 most probably did not affect the antlers that were won by the monarch whose army was then approaching Spała. Fortunately, they have not been destroyed. Due to the lack of reliable information about the total number of antlers in the collection, it is difficult to determine how big was the part won by Wilhelm II. However, it needs to be emphasised that the German Emperor was a keen huntsman. He hunted in numerous hunting grounds, not only in the German Empire. His favourite ones were situated in Prussia – Prakwice³⁷, Kadyny and Romnity. The German Emperor, despite his disability – a shorter and deformed left arm – was a real marksman. Although he hunted every game, he particularly enjoyed deer hunting. Until 1913 he had shot more than 2,000 stags.³⁸

Even today stones with inscriptions commemorating the Emperor's successful hunts in the years 1890–1913 can be found in the Romincka Forest. Back then, the Romincka Forest covered the area of 25,000 ha. In 1912 only 1,638 deer were registered in this area (in terms of sex structure there were 11 stags to 1 doe). Each stag weighing at least 6 kg was considered suitable for hunting. However, there were also exceptional specimen such as the 24-point stag shot by Wilhelm II in 1898 in the Nassawen Forest District³⁹ or the 28-point stag weighing 374 Polish pounds (approx... 152 kg; 1 Polish pound = 405.5g). Interestingly, the forest officer on whose

³⁸ R. Żydonik, *Ustrzelić rogacza*, „Focus Historia” 2013, nr 9.

³⁹ P. Załęski, *Pamiętki Wilhelma II*, „Łowiec Polski” 2008, nr 7.

⁴⁰ B. Marzec, *Puszcza Wilhelma II*, „Łowiec Polski” 2014, nr 11.

³⁷ R. Żydonik, *Ustrzelić rogacza*, „Focus Historia” 2013, nr 9.

³⁸ P. Załęski, *Pamiętki Wilhelma II*, „Łowiec Polski” 2008, nr 7.

³⁹ B. Marzec, *Puszcza Wilhelma II*, „Łowiec Polski” 2014, nr 11.

terenie którego cesarz strzelił byka otrzymał gipsowy odlew poroża. Kolejna kopia poroża – wykonana z drewna – trafiła do myśliwskiego pałacu Jagdschloss w Romintach, natomiast oryginalne trofea zawsze były przewożone do zamku w Berlinie⁴¹.

Wiadomo, że z powodu niechęci do Wilhelma II car Aleksander III i jego syn Mikołaj II nie zapraszali go na polowania do Spały czy Białowieży. Nie wiadomo czy Wilhelm II kiedykolwiek zapraszał carów na polowania do Puszczy Rominckiej. W każdym bądź razie żaden z carów nie przebywał w Romintach. Natomiast Mikołaj II wspólnie z Wilhelmem II polowali 23 października 1910 r. na danielę w lasach Oranienburga. Car strzelił osobiście 39 byków na ogólną liczbę 290. Jak wspominał Mikołaj II te sosnowe lasy przypominały mu bardzo Lasy Spalskie⁴².

Najliczniejsze trofea jeleni Wilhelma II w carskiej kolekcji poroży w Spale pochodzą z Puszczy Schorfheide położonej ok. 65 km na północny-wschód od Berlina. Cesarz Niemiec polował tam bardzo często zamieszkując w dworku myśliwskim Hubertusstock. Tam polował najczęściej na dorodne jelenie podczas rykowiska. Jeden wieniec zdobyty przez Wilhelma II w spalskiej kolekcji pochodzi z Bückenburga, który był stolicą hrabstwa, a następnie księstwa Schaumburg-Lippe w Dolnej Saksonii. Podczas polowań zatrzymywał się on w zamku – siedzibie władców księstwa. Inny pojedynczy wieniec Wilhelma II pochodzi z Eckartsau, gdzie znajduje się cesarski pałac myśliwski, a wokół niego 27 hektarowy park. Eckartsau leży w kraju związkowym Dolna Austria, w parku narodowym

area the Emperor shot the stag received a plaster cast of the antlers. Another copy of the antlers – made of wood – was sent to the palace Jagdschloss in Rominty. The original trophies were always brought to the palace in Berlin.⁴⁰

It is commonly known that both Alexander III and his son Nicholas II disliked Wilhelm II and therefore did not invite him to hunt in Spała or Białowieża. However, we do not know if Wilhelm II ever invited the Tsars to hunt in the Rominta Forest. In any case, neither of them ever went to Romnity. Still, both Nicholas II and Wilhelm II hunted stags together in the woods of Oranienburg on 23rd October 1910. The Tsar himself shot 39 stags, raising the total number shot during the hunt to 290. Nicholas II claimed that the pine forests reminded him of the woods in Spała.⁴¹

The biggest number of Wilhelm II's trophies from the Tsar's collection in Spała come from the Schorfheide Forest, some 65 km north-east from Berlin. The German Emperor often hunted there, living in the hunting lodge Hubertusstock. That is where he most often hunted stags during the rutting period. One pair of antlers from the Spała collection won by Wilhelm II comes from Brücken-burg, which used to be the capital of the county – later the principality – of Schaumburg-Lippe in Lower Saxony. During his hunts he stayed at the castle that belonged to the sovereigns of the principality. Another single pair of antlers by Wilhelm II comes from Eckartsau, where an imperial hunting lodge with the surrounding 27-hectar park is located. Eckartsau is situated in Lower Austria,

⁴¹ Ibidem.

⁴² *Dniwniki imperatora Nikołaja II 1894–1918*, T. II 1905–1918, Czast 1... op. cit., s. 513.

⁴⁰ Ibidem.

⁴¹ *Dniwniki imperatora Nikołaja II 1894–1918*, T. II 1905–1918, Czast 1 1905–1913, Moskwa 2013, p. 513.

Donau-Auen, a sam pałac zarządzany jest obecnie przez Austriackie Lasy Państwowe. Ostatnim pojedynczym trofeum Wilhelma II w spalskiej kolekcji jest wieniec jelenia upolowanego w Belley we Francji, w regionie Rodan-Alpy w departamencie Ain. Wilhelm II do tego stopnia był namiętnym myśliwym, że w latach 1895–1913 średnio w roku na polowaniach spędzał trzydzieści dziewięć dni, a w 1897 r. nawet sześćdziesiąt dni⁴³.

Dzięki jego namiętnościom do polowań i zbiegowi okoliczności dziejowych, właśnie trofea myśliwskie Wilhelma II stanowią obecnie najliczniejszą część kolekcji carskich poroży w Spale. Niestety, duża część tej kolekcji uległa rozpuszczeniu. Prawdopodobnie wiele z nich znajduje się w licznych magazynach muzealnych na terenie Federacji Rosyjskiej. Niekiedy na aukcjach międzynarodowych można spotkać oferty sprzedaży pojedynczych egzemplarzy. Część pozostawiona w Spale powinna zostać otoczona szczególną troską i uwagą, aby nie uległa zmniejszeniu. Warto byłoby również podjąć starania o jak najlepsze jej zaprezentowanie, upowszechnienie nie tylko wśród myśliwych przybywających do Spawy co roku na obchody św. Huberta, ale również wśród licznie odwiedzających Spalę turystów.

in the Donau-Auen national park, and the hunting lodge itself is nowadays managed by the Austrian National Forestry. The last of the single trophies won by Wilhelm II are the antlers of the stag hunted in Belley in France, in the Rhône-Alpes region, in the department of Ain. Wilhelm II was so passionate about hunting that he spent on average 39 days a year on hunting trips in the years 1895–1913, and even 60 days in 1897.⁴²

Thanks to his passion for hunting as well as due to the historical events, it is precisely Wilhelm II's trophies that constitute the largest part of the Tsar antlers collection in Spala. Unfortunately, a large part of the collection has disappeared. Many of the antlers are probably to be found in the storerooms of numerous museums in the Russian Federation. Sometimes individual pairs appear for sale at international auctions. The part left in Spala should receive special attention and care, so that it does not diminish any further. Additional efforts should also be made towards presenting them in a better way, showcasing the collection not only to the huntsmen attending the celebrations of Saint Hubert's Day in Spala each year, but also among the numerous tourists visiting Spala.

⁴³ A. Gautschi, *Wilhelm II und das weisewerk. Jagen und Jagden des letzten Deutschen Kaisers. Eine Bilanz*, Hanstedt 2000, s. 183.

⁴² A. Gautschi, *Wilhelm II und das weisewerk. Jagen und Jagden des letzten Deutschen Kaisers. Eine Bilanz*, Hanstedt 2000, p. 183.

Klasyfikacja i morfologia poroży z kolekcji spałskiej

Classification and Morphology of Antlers in the Spała Collection

Wystawiennictwo trofeów w Europie datuje się od II połowy XIX wieku i pierwsza ekspozycja trofeów była w Krakowie w 1887 roku, a we Lwowie łowiectwo było prezentowane w ramach Powszechnej Wystawy Krajowej w 1894 roku⁴⁴. Przy opisie najciekawszych trofeów i fotografiach były podawane niektóre wymiary poroży, np. obwód róży, obwód i długość tyki. W 1910 roku w Wiedniu odbyła się Międzynarodowa Wystawa Łowiecka podczas której zainicjowano rozmowy o potrzebie utworzenia metody wyceny trofeów, aby można było je hierarchizować⁴⁵. Utworzenie Międzynarodowej Rady Łowieckiej – Conseil International de la Chasse -CIC (1930 r.) i powołanie Komisji Wyceny Trofeów na Kongresie w Warszawie w 1934 roku spowodowało zainicjowanie prac nad utworzeniem systemu wyceny trofeów łowieckich. Bodźcem do tej inicjatywy była planowana na 1937 rok Międzynarodowa Wystawa Łowiecka w Berlinie. W 1937 roku zatwierdzono formuły wycen dla poszczególnych rodzajów trofeów łowieckich i z niewielkimi zmianami funkcjonują one dotychczas⁴⁶. Specyfiką europejskich formuł wycen trofeów są pomiary podstawowych elementów budowy trofeum, przemnażanie tych pomiarów przez współczynniki dla każdego z elementów

The begin of game-trophies exhibitions in Europe dates back to the second half of the 19th century. The first exposition in Kraków took place in 1887, whereas in Lviv, hunting was presented during the General National Exhibition (Polish: *Powszechna Wystawa Krajowa*) in 1894.⁴³ Sometimes the photographs and descriptions of the most interesting trophies included some of the antlers' measurements, such as the circumference of the coronet or the circumference and length of the beam. The International Hunting Exhibition took place in Vienna in 1910. It was during the exhibition that the talks regarding the need of creating an evaluation method for game-trophies, which would allow to organise them in a kind of hierarchy, were initiated.⁴⁴ The International Council for Game (Conseil International de la Chasse, CIC) was established in 1930 followed four years later by the Commission of Trophy Evaluation, constituted during a congress in Warsaw in 1934. These events initiated the works on creating a system of trophy evaluation. The International Hunting Exhibition planned in Berlin in 1937 gave this initiative the necessary impetus. The evaluation formulas for each kind of game-trophy were approved in 1937 and – with a few

⁴⁴ J. Starkiel: Łowiectwo. Powszechna Wystawa Krajowa 1894. Lwów 1896. s. 11–15.

⁴⁵ I. Stachowiak: Wycena trofeów łowieckich. Warszawa 1994. s. 20–21

⁴⁶ Ibidem

⁴³ J. Starkiel: Łowiectwo. Powszechna Wystawa Krajowa 1894. Lwów 1896. pp. 11–15.

⁴⁴ I. Stachowiak: Wycena trofeów łowieckich. Warszawa 1994. pp. 20–21

i podawanie liczby punktów za dany element morfologiczny i są to tzw. punkty pomiarowe. Ponadto za specyficzne cechy budowy trofeum przyznawane są punkty dodatkowe – za piękno. Natomiast za usterki w budowie trofeum przyznawane są punkty ujemne. Finalna wartość trofeum jest sumą punktów „pomiarowych” i „za piękno” oraz ewentualnie pomniejszona za usterki w budowie trofeum. Formuły wycen trofeów mają charakter indeksowy, ponieważ za pomocą jednej liczby odzwierciedlają wartości wielu elementów wyceny. Dla każdego rodzaju trofeum ustalono granice punktowe według których dane trofeum kwalifikowane jest jako brązowo medalowe, srebrno medalowe, lub złoto medalowe (dla złoto medalowych podawana jest dolna granica punktów).

Istniejąca obecnie kolekcja wieńców jeleni w Spale pochodzi z przełomu XIX i XX wieku. Łącznie zmierzono 44 wieńce, z czego 21 pochodziło ze Spawy (obszar „A”), 7 z Puszczy Rominckiej (obszar „C”) i 16 wieńców z różnych łowisk w Europie (obszar „B”). Wieńce oceniano wykonując pomiary ujęte w formule CIC (długość tyk, długość oczniaków, długość opieraków, rozłogę, obwody róż, dolne obwody tyk, górne obwody tyk, ciężar poroża). Ponadto mierzono długość nadoczniaków i odnóg w koronie jako cech pośrednio ujmowanych w formule. Dodatkowo mierzono wysokość obu moźdzeni, szerokość, rozstęp pomiędzy moźdzeniami przy podstawie ich wyrastania i rozstęp pomiędzy moźdzeniami pod różami. Metodyka pomiarów związanych z formułą wyceny wieńców jelenia europejskiego jest powszechnie stosowana⁴⁷ Na-

minor changes – are still applied today.⁴⁵ The European formulas for trophy evaluation have the following characteristics: the measurements of the basic elements of the trophy are multiplied by coefficients assigned to this particular element, resulting in a given number of points for each morphological element, also known as the “measurement points” (Polish: *punkty pomiarowe*). Furthermore, additional points are awarded for specific features of the trophy’s structure – these are the so-called “beauty points”. On the other hand, any imperfections in the structure of the trophy result in penalty points. The final value of the trophy is the sum of the “measurement” and “beauty” points, with points deducted (if applicable) for the imperfections in the structure. The formulas for evaluation of trophies are index-based, so that one number can express the total value of various elements of the assessment. There are certain limits for each kind of trophy that qualify it in one of the following categories: bronze medal, silver medal or gold medal (for the gold medal category only the lower point limit is determined).

The current collection of antlers in Spala comes from the turn of the 20th century. In total, 44 antlers were measured, among which 21 came from Spala (area “A”), 16 from various hunting grounds in Europe (area “B”) and 7 came from the Romincka Forest (area “C”). The antlers were evaluated according to the measurements of the CIC formula (the length of the beams, brow and royal tines, the span, the circumference of the coronet and of the lower and upper beams as well as the weight of the entire antlers). Furthermore, the length of the bez tines and points in the crown

⁴⁷ W. Trense: *The game-trophies of the Word*. Hamburg Und Berlin. 1981. s. 38–44; R. Dziedzic: *Wycena trofeów*. [w] *Łowiecki podręcznik selekcjonera*. Warszawa 2011. s. 220–224;

⁴⁵ Ibidem

tomiast pomiary mózdzieni mają związek z oceną wieku. W praktyce łowieckiej stosuje się ocenę wieku w oparciu o stopień zużycia uzębienia w szczęcie dolnej. W istniejącej kolekcji wszystkie wieńce mają przycięte kości czaszki i pozostawiono części kości czołowych. Wysokość i szerokość mózdzieni jest jedną z metod szacowania wieku, ale jest ona mniej precyzyjna niż ocena na podstawie stopnia zużycia uzębienia⁴⁸. Wyniki pomiarów mózdzieni wskazują, że byki od których pochodzą zachowane poroża były w wieku powyżej 8 lat. W Polsce kulminacja rozwoju u jeleni przypada na wiek 8–14 lat⁴⁹ (Dziedzic i in. 2003, Krupka i in. 1986, Zalewski 2010). Ponieważ metoda oparta na szerokości i wysokości mózdzieni jest mało precyzyjna uznano, że nie można wyodrębnić grup wiekowych i dlatego wszystkie poroża oceniano jako jedną grupę wiekową.

Masa wieńców (tab. 2) najwyższa była dla wieńców pochodzących z Puszczy Rominckiej i średnia wynosiła 5,08 kg przy zróżnicowaniu od 4,80 kg do 5,64 kg. Następne pod względem masy były wieńce pochodzące z różnych stron Europy (Niemcy, Francja, Austria) – 4,69 kg, przy rozpiętości od 3,75 do 7,31, a największe ze Spały – 4,16 kg (min – 2,40; maks – 5,27 kg). Trofea

were measured as features that were indirectly included in the evaluation. Additionally, the height and girth of both pedicles was measured as well as their span at their base and under the coronets. These methods of measurement applied in the evaluation of the European fallow deer antlers are commonly used.⁴⁶ The measurement of pedicles is in turn connected to the assessment of the animal's age. In hunting practice, age is commonly assessed by the state of teeth in the lower jaw. In the collection available in Spała, all antlers have cropped skull bones, but parts of the frontal bone were left intact. The height and width of the pedicles is one of the methods of estimating the age of the animal, but it is less precise than determining the age from the degree of tooth attrition.⁴⁷ The results of the assessment of the pedicles indicate that the stags whose antlers are in the collection were at least 8 years old. In Poland, the culmination stage of development for deer falls between 8 and 14 years⁴⁸. As the method based on the pedicle measurements is not very precise, it has been agreed that no age groups could be determined. Therefore, all antlers in the collections were evaluated as if they belonged to one age group.

⁴⁶ W. Trense: The game-trophies of the Word. Hamburg und Berlin. 1981. pp. 38–44;

R. Dziedzic. Wycena trofeów. [in] Łowiecki podręcznik selekcjonera. Warszawa 2011. pp. 220–224;

⁴⁷ J. Lochman: Określanie wieku zwierzyny. Warszawa 1987. pp. 57–59

⁴⁸ R. Dziedzic, M. Flis, M. Wójcik, S. Beeger: Masa tuszy byków jeleni (*Cervus elaphus* L.) na Lubelszczyźnie.

Acta Agrophysica, 2003, Vol. 1 (3). ss. 417–425;

J. Krupka, R. Dziedzic, L. Drozd: Charakterystyka jakościowa byków jeleni pozyskanych w makroregionie środkowo-wschodniej Polski. Annales UMCS, 1986, ser. EE, IV, 2: 7–14;

D. Zalewski: Ocena wybranych cech fenotypowych samców jelenia szlachetnego na tle gospodarowania jego populacją w łowiskach Warmii i Mazur. Rozprawy i monografie UW-M, 2010, nr 158., 1–116;

⁴⁸ J. Lochman: Określanie wieku zwierzyny. Warszawa 1987. S. 57–59

⁴⁹ R. Dziedzic, M. Flis, M. Wójcik, S. Beeger: Masa tuszy byków jeleni (*Cervus elaphus* L.) na Lubelszczyźnie.

Acta Agrophysica, 2003, Vol. 1 (3). ss. 417–425;

J. Krupka, R. Dziedzic, L. Drozd: Charakterystyka jakościowa byków jeleni pozyskanych w makroregionie środkowo-wschodniej Polski. Annales UMCS, 1986, ser. EE, IV, 2: 7–14;

D. Zalewski: Ocena wybranych cech fenotypowych samców jelenia szlachetnego na tle gospodarowania jego populacją w łowiskach Warmii i Mazur. Rozprawy i monografie UW-M, 2010, nr 158., 1–116;

z kolekcji mają znacząco przycięte kości czaszki, najczęściej poniżej wzorca podawanego w formułach CIC. Uwzględniając różnice pomiędzy zachowanymi porożami, a wzorcem przyjętym przez CIC dla masy netto, można przyjąć, że gdyby zostały przycięte wg obecnych zasad, poroża te byłyby cięższe o 100–200 g. Oceniając masy poroży przede wszystkim należy stwierdzić, że w zestawieniu z obecnymi ciężarami wieńców nie są one imponujące. Najniższą średnią masą poroży ze Spąły można interpretować rodzajem pochodzenia poroży. Zapewne podarunki (w postaci wieńców jeleni) przekazywane przez cesarza Wilhelma II były dobrej jakości dla łowisk z których pochodziły. Najprawdopodobniej najlepsze wieńce ze Spąły zostały wywiezione w 1914r. do Rosji.

Średnia długość lewych tyk najwyższa była w porożach pochodzących z różnych części Europy – teren „B” i (95,2 cm – przy wartościach skrajnych 86,8 i 103,2 cm. Najkrótsze lewe tyki wystąpiły wieńcach ze Spąły – średnio 78,5 cm, przy zróżnicowaniu od 18,0 do 103,4 cm. Tyki prawe także najdłuższe były w wieńcach pochodzących z różnych części Europy (96,2 cm), a najkrótsze w porożach pochodzących ze Spąły – 81,5 cm. Na uwagę zasługuje zróżnicowanie pomiędzy średnimi długościami, a minimalnymi i maksymalnymi. W wieńcach pochodzących ze Spąły zmienność wyrażona w % wynosi ok. 25, w pochodzących z Puszczy Rominckiej – ok. 7% i pochodzących z różnych łowisk Europy – ok. 9%. Natomiast tyki prawe były dłuższe od lewych we wszystkich trzech rejonach pochodzenia, a różnice wynosiły 1,0 cm (teren „B” – różne części Europy), 1,2 cm (Puszcza Romincka) i 3,0 cm w Spale.

The antlers originating from the Romincka Forest were the heaviest (Table 2), with the average weight of 5,08 kg (with the results varying from 4,80 kg to 5,64 kg). The next in terms of weight were the antlers coming from different parts of Europe (Germany, France, Austria) – 4,69 kg on average (with the results ranging from 3,75 kg to 7,31 kg) and the lightest ones came from Spąła – 4,16 kg (minimal weight – 2,40 kg, maximum weight – 5,27 kg). The skull bones of the trophies from the collection were cut far more extensively than prescribed by the CIC formulas. Taking this difference into account (in terms of net weight) it could be assumed that if they had been cut according to modern rules, the antlers from the Spąła collection would have weighted 100–200 g more. When evaluating these antlers, it is clear that in comparison with the sizes of trophies today, the ones from the collection are not very impressive. The lowest average weight of the antlers from Spąła could be interpreted in the context of their provenience. It is possible that the antlers given by Emperor Wilhelm II as gifts were of very good quality for the hunting grounds they came from. It is also highly probable that the best antlers were taken back to Russia during the evacuation of the Spąła hunting lodge in 1914.

The left beams were on average the longest in the antlers from the area „B” – different European countries (95,2 cm, with the scale varying from 86,8 to 103,2 cm). The left beams from the Spąła antlers (area „A”) were the shortest, with the average length of 78,5 cm (the shortest were 18,0 cm long, and the longest – 103,4 cm). The right beams of the 'European antlers' were once again the longest (96,2 cm) and the Spąła antlers – the shortest (81,5 cm). The difference between the average value in comparison

W wieńcach o pełnym rozwoju morfologicznym pierwsze odnogi wyrastające na różami nazywane są oczniakami, powyżej nich w odległości kilku, kilkunastu centymetrów znajdują się odnogi nazywane nadoczniakami, a powyżej nich, mniej więcej w połowie tyk najczęściej z charakterystycznym przegięciem po tylnej stronie wyrastają opieraki. Powyżej opieraków wyrastające odnogi zaliczane są do korony. Wyodrębnia się różne rodzaje koron i najczęściej z jednego miejsca wyrasta kilka odnóg. Wyrastające odnogi w porożach jeleni nadają im specyficzny wygląd, a szczególnym uznaniem cieszą się odnogi w szczycie tyk nazywane koronami i ta cecha wyróżnia jelenia szlachetnego spośród innych przedstawicieli rodzaju *Cervus*.

Długość oczniaków lewych (tab. 3) najdłuższa była w wieńcach pochodzących z różnych części łowisk Europy (obszar „B”) – 31,2 cm, następnie w wieńcach pochodzących ze Spawy (obszar „A”) – 29,5 cm, a najkrótsze były w wieńcach z Puszczy Rominckiej – 29,1 cm. Na tyce prawej oczniaki o długości 31,5 cm były w wieńcach pochodzących z różnych łowisk Europy (obszar „B”), następnie pochodzących z Puszczy Rominckiej – 30,3 cm, a najkrótsze u pochodzących ze Spawy – 28,3 cm.

Lewe nadoczniaki najdłuższe – 21,6 cm były w wieńcach z obszaru „B”, następnie w porożach pochodzących ze Spawy („A”) – 17,7 cm i najkrótsze u pochodzących z Puszczy Rominckiej („C”) – 17,1 cm. Na tyce prawej najdłuższe nadoczniaki były w wieńcach ze Spawy („A”) – 22,1 cm, a najkrótsze u pochodzących z Puszczy Rominckiej („C”) – 17,0 cm.

Średnia długość opieraków we wszystkich trzech obszarach była wyrównana – 29,1–29,3 cm, ale na tyce prawej dysproporcje

with the minimal and maximal length is worth noticing. In the antlers from Spawa this difference (expressed as percentage) equals ca. 25%, in the antlers from the Romincka Forest – ca. 7%, and among the antlers from other European countries – 9%. In all three groups, the right beams were longer than the left ones by 1,0 cm (area “B” – different countries of Europe), 1,2 cm (area “C” – Romincka Forest) and 3,0 cm (area “A” – Spawa) respectively.

In the fully developed antlers the first tines growing right above the coronet are known as brow tines. The next tines located a few centimetres above them are called bez or bay tines. The next points, growing approximately in the middle of the beams with a characteristic bent at the back, are known as royal tines. Further points, growing above the royal tines are already part of the crown. There are different types of crowns and usually there are a few points growing from one place on the antler. The tines (points) of the antlers are precisely what gives them the specific look. The crowns – points at the top of the antlers – are especially valued; it is also the feature that distinguishes the European fallow deer from other representatives of the *Cervus* species.

The antlers from the hunting grounds of Europe (area “B”) had the longest brow tines on the left beam (Table 3) – 31,2 cm. Next in line were the antlers from Spawa (area “A”) – 29,5 cm; and finally the ones from the Romincka Forest – 29,1 cm. It was also the antlers from Europe that had the longest brow tines on the right beam – 31,5 cm. The right brow tines on the antlers from the Romincka Forest reached 30,3 cm, and the ones from Spawa – 28,3 cm.

The left bez tines were the longest (21,6 cm) on the antlers originating from Europe (area “B”); then on the Spawa antlers (area “A”)

były większe i najdłuższe były w wieńcach pochodzących z Puszczy Rominckiej („C”) – 30,3 cm, a najkrótsze – 26,6 cm w wieńcach pochodzących z obszaru „B” (różne części Europy).

Ocena długości odnóg bojowych (oczniaki, nadoczniaki, opieraki) wskazuje na inne trendy niż te które wystąpiły w długości tyk. Nie jest widoczna trwała dominacja w długości odnogi na jednej z tyk. Średnio z trzech obszarów pochodzenia dłuższe oczniaki wystąpiły na tyce lewej (30,0 cm) niż na prawej – 29,8 cm, nadoczniaki dłuższe były na tyce prawej – 20,9 cm, niż na lewej – 19,3 cm, a opieraki dłuższe były na tyce lewej – 29,2 cm, a na prawej – 27,9 cm. Jako bardzo duże należy określić różnice w dysproporcji długości odnóg. Najmniejsze dysproporcje występują w długości opieraków, ponieważ różnica pomiędzy średnią długością, a najkrótszymi odnogami, wynosiła ok. 54%, a pomiędzy średnią długością, a najdłuższymi – 34%. W nadoczniakach dysproporcje były największe, a odpowiednia wskaźniki wynosiły 84% (średnia – minimalne) i 63% (średnia – maksymalne). Interesujący jest też fakt we wszystkich rodzajach odnóg (oczniaki, nadoczniaki, opieraki) większych dysproporcji pomiędzy średnią długością odnóg a minimalną wartością, niż pomiędzy średnią długością odnóg, a wartością maksymalną.

Oczniaki występowały we wszystkich porożach, a opieraki za wyjątkiem braku jednej odnogi na prawej tyce w wieńcu pochodzącym ze Spąły także były we wszystkich porożach (tab. 4). Natomiast częstość występowania nadoczniaków najniższa była w porożach pochodzących z Puszczy Rominckiej – średnio dla obu tyk 43%, częściej pojawiały się w wieńcach pochodzących ze Spąły – 64%, a u pochodzących z innych rejonów Europy (teren „B”)

– 17,7 cm; and finally the shortest could be found on the antlers from the Romincka Forest (area „C”) – 17,1 cm. The bez tines on the right beam were the longest on the Spąła antlers („A”) – 22,1 cm, and the shortest on the ones from the Romincka Forest („C”) – 17,0 cm.

The average length of the royal tines was quite similar in all three groups, ranging from 29,1 cm to 29,3 cm. However, the disproportions on the right beam were bigger – the longest royal tines could be found on the antlers from the Romincka Forest („C”) – 30,3 cm – and the shortest – on the European antlers („B”) – 26,6 cm.

The evaluation of the fighting tines (brow tines, bez tines, royal tines) gives other information than the results coming from the analysis of the length of the beams. No particular tine can be described as dominant on any of the beams. On average, longer brow tines could be found on the left beam (30,0 cm) compared to the 29,8 cm on the right. The bay tines were in turn longer on the right beam (20,9 cm on the right, 19,3 cm on the left beam). The royal tines were again longer on the left beam (29,2 cm) than the right one (27,9 cm). The differences in the length of the tines themselves were very big. The relatively smallest disproportion can be found between the royal tines, as the difference between the average length and the shortest tines amounted to ca. 54%, whereas the difference between the average length and the longest tines – 34%. The biggest difference could be observed between the brow tines, with the indexes of 84% (average – shortest) and 63% (average – longest) respectively. It is also interesting that in all types of tines the disproportion between the average and the shortest lengths of the tines was bigger than the difference between the average and the longest tine of a given kind.

w 78% wieńców. Największe zróżnicowanie w długości nadoczników i częstości występowania wskazuje na tę odnogę jako interesujący wyróżnik morfologii poroży jeleni.

Odnogi stanowiące korony w wieńcach (tab. 5) cechowały się znacznym zróżnicowaniem co do liczby. Średnio największą liczbą odnóg charakteryzowały się wieńce z Puszczy Rominckiej – 3,9 na prawej tyce i 3,7 na lewej tyce. Mniej odnóg w koronach było w wieńcach pochodzących z różnych obszarów Europy (obszar „B”), ponieważ na prawej tyce było średnio 3,4 odnogi, a na tyce lewej 3,5 odnóg. W wieńcach pochodzących ze Spawy („A”) i z różnych terenów Europy („B”) najczęściej występowały korony z 3 odnogami i dla Spawy udział koron o tej liczbie odnóg wynosił 43%, a dla obszaru „B” (różne łowiska Europy) – 50%. W wieńcach pochodzących z Puszczy Rominckiej dominowały korony z 4 odnogami na tyce – ok. 36% i z 5 odnogami – ok. 29%.

Analizując mierzone obwody w wieńcach uwidaczniają się największe wartości dla obwodów róż, następnie dla dolnych obwodów tyk, a górne obwody były najmniejsze (tab. 6). Obwody róż we wszystkich obszarach pochodzenia były wyrównane i różnice w średnich obwodach na tyce lewej i prawej nie przekraczały 0,4 cm. Dolne obwody tyk najwyższe były w wieńcach pochodzących z Puszczy Rominckiej – 14,3 cm, a najmniejsze w porożach pochodzących ze Spawy – 12,6 cm. Górne obwody także największe były u jeleni pochodzących z Puszczy Rominckiej – 13,0 cm, mniejsze u pochodzących z różnych rejonów Europy – 12,2 cm, a u pochodzących ze Spawy – 11,4 cm.

Długość i średnica mózdzieni niewątpliwie związana jest z wiekiem zwierzęcia, ale w pewnym stopniu jest to też cecha

Brow tines could be found on all antlers in the collection; the situation was similar when it comes royal tines, with the exception of one missing tine broken off from the right beam of one of the Spawa antlers (Table 4). In terms of the frequency of bez tines, they were least popular in the Romincka Forest antlers – on average 43% of beams had developed bez tines. They were more frequent on Spawa antlers – 64%, and could be found on 78% of the European antlers. The fact that the length and frequency of bez tines was so varied indicates that this tine is indeed an interesting distinguishing feature in deer antlers morphology.

The points in the crowns (Table 5) were far more diversified in terms of numbers. The relatively most numerous ones were the antlers from the Romincka Forest – 3,9 tines on the right beam and 3,7 tines on the left. Fewer tines could be found on the antlers originating from other European countries (area “B”) with only 3,4 tines on the right beam and 3,5 on the left. The most popular type of crown was the one with three tines – on the Spawa antlers almost 43% had such crowns, and among the European antlers – 50%. Four- and five-tine antlers dominated among the trophies from the Romincka Forest constituting 36% and ca.29% respectively.

When analysing the circumferences of different parts of antlers, the biggest values appear in the circumferences of the coronet, then of the lower beams, and the smallest of the upper beams (Table 6). The circumferences of the coronet were similar in all three groups of antlers; the differences between the beams did not exceed 0,4cm. The circumferences of the lower beams were the biggest among the Romincka Forest antlers (14,3 cm), and the smallest among the Spawa antlers (12,6 cm). The situation was similar when

wynikająca z budowy kośćca. U byków ze Spały moździenie były najdłuższe (średnio 3,2 cm), z Puszczy Rominckiej miały długość 3,1 cm, a z wybranych terenów Europy – 2,9 cm. Średnica moździeni najwyższa była u jeleni pochodzących z różnych obszarów Europy – 4,3 cm, pochodzących z Puszczy Rominckiej – 4,2 cm i ze Spały 4,0 cm. Różnice w długości i średnicy moździeni pomiędzy obszarami pochodzenia są niskie, ale widoczna jest zależność: dłuższe moździenie są węższe. Zjawisko to należy uznać za normalne, ponieważ wraz z wiekiem zmniejsza się długość moździenia, w zraście ich grubość. Rozstęp pomiędzy moździeniami mierzony przy podstawie czaszki wskazuje, że największa wartość – 5,5 cm wystąpiła u jeleni z Puszczy Rominckiej, a w górnej części (pod różami) największy rozstęp był u jeleni pochodzących ze Spały. Wyniki wskazują też na bardziej rozwinięty kościec u jeleni pochodzących z Puszczy Rominckiej niż z pozostałych obszarów.

Powyższe wyniki pozwalają na utworzenie wzorcowego obrazu wieńców pochodzących z ocenianych trzech obszarów. Dla jeleni pochodzących z Puszczy Rominckiej charakterystyczna jest szersza czaszka, co znajduje też odzwierciedlenie w największej wartości obwodów tyk (dolny i górny). W porożach pochodzących ze Spały największy rozstęp pomiędzy moździeniami może wskazywać na młodszy wiek niż wieńców podarowanych przez Wilhelma II. Średnia długość tyk była najmniejsza, ale w znacznym stopniu jest to efekt „oblamania” jednej z tyk w dwu wieńcach, a maksymalna długość tyk jest podobna jak w wieńcach z obszaru „B” i „C”. Wieńce ze Spały mają też najmniejszą masę i najmniej odnóg w koronach. Te wskaźniki jakości mogą wynikać prawdopodobnie

it comes to the upper beams – antlers from the Romincka Forest were the biggest (13,0 cm), the ones from Europe measured ca. 12,2 cm and the Spała antlers were the smallest (11,4 cm).

The length and diameter of the pedicle is undoubtedly connected to the age of the animal, but to some extent it is also a feature resulting from the structure of the skeleton. The stags from Spała had the longest pedicles (3,2 cm on average), the ones from Romincka Forest – 3,1 cm – and the European stags – 2,9 cm. The diameter of the pedicles was the biggest among the European stags (4,3 cm), the smallest among the ones from Spała (4,0 cm), whereas the stags from the Romincka Forest achieved on average 4,2 cm. All these differences are not very significant. However, a certain regularity can be observed: longer pedicles are thinner. This phenomenon is quite normal, as with age the length of the pedicle decreases in favour of the growing thickness of the antler. The space between the pedicles measured at the base of the skull indicates that the biggest values (5,5 cm) were reached by the stags of the Romincka Forest, while in the upper parts (right below the coronet) the biggest distances were observed in the Spała antlers. These differences indicate that the skeleton of the deer in the Romincka Forest was more developed than the skeleton of the animals from the other two groups.

The results described above allow us to create a model image of antlers from each of the assessed areas. The deer from the Romincka Forest had a wide skull – hence the highest value of the circumference of the beams (both upper and lower). The biggest space between the pedicles observed in the Spała deer could indicate that they were younger than the stags presented by Wilhelm II. The average length of the beams was the shortest; however, it was to

z młodszego wieku, ale i faktu pozostawienia poroży o mniejszej jakości z kolekcji „carskiej”. Interesującą cechą poroży z Puszczy Rominckiej jest też mała częstość występowania nadoczniaków w porównaniu z wieńcami z porównywanych grup.

a large extent the result of one of the beams breaking off. The maximal length of the beams was similar to the ones from the areas “B” and “C”. The antlers from Spała are also lighter and have fewer points in the crowns. These quality features could result from the younger age of the hunted animals, but could also indicate that the antlers of lower quality were left behind in Spała after the evacuation of the hunting lodge. An interesting feature of the antlers from the Romincka Forest is also the rare presence of bay tines when compared to the antlers from the other two groups.

Tablica 2. Masa wieńców, długości tyk i rozłoga
Table 2. Weight of antlers, length of main beams and inside spread

Cechy / Features		Miano / Value	Miejsce pochodzenia wieńców / Place of origin		
			Spała A	Podarowane przez Wilhelma II z łowisk europejskich / Antlers from different European forests, presented by Wilhelm II B	Podarowane przez Wilhelma II z Puszczy Rominckiej / Antlers from the Romincka Forest, presented by Wilhelm II C
Masa / Weight (kg)		n $\bar{x}$ min max	20 4,16 2,40 5,27	16 4,69 3,75 7,31	7 5,08 4,80 5,64
Długość tyk / Length of beams (cm)	Lewa / Left	n $\bar{x}$ min max	21 78,5 18,0 103,4	16 95,2 86,8 103,5	7 94,5 89,4 100,0
	Prawa / Right	n $\bar{x}$ min max	21 81,5 65,3 100,4	16 96,2 88,2 103,3	7 95,7 87,6 102,0
Rozłoga / Inside spread (cm)		n $\bar{x}$ min max	17 63,9 55,2 75,7	16 77,5 65,3 90,0	7 72,0 66,0 74,5

Tablica 3. Długości oczniaków, nadoczniaków i opieraków (cm)
 Table 3. The length of brow tines, bay tines and try tines (cm)

Odnogi / Tines		Miano / Value	Miejsce pochodzenia wieńców/ Place of origin		
			Spała A	Podarowane przez Wilhelma II z łowisk europejskich / Antlers from different European forests, presented by Wilhelm II B	Podarowane przez Wilhelma II z Puszczy Rominckiej / Antlers from the Romincka Forest, presented by Wilhelm II C
Oczniaki / Brow tines	Lewy / Left	n	21	16	7
		$\bar{x}$	29,5	31,2	29,1
		min	3,4	18,2	8,5
		max	38,5	38,7	38,1
	Prawy / Right	n	21	16	7
		$\bar{x}$	28,3	31,5	30,3
		min	4,8	22,7	13,3
		max	38,3	36,0	37,1
Nadoczniaki / Bay tines	Lewy / Left	n	13	12	3
		$\bar{x}$	17,7	21,6	17,1
		min	2,4	1,5	3,7
		max	34,8	34,3	30,2
	Prawy / Right	n	14	13	3
		$\bar{x}$	22,1	20,6	17,0
		min	5,2	2,3	2,5
		max	35,7	31,6	29,2
Opieraki / Try tines	Lewy / Left	n	19	16	7
		$\bar{x}$	29,1	29,3	29,1
		min	17,9	16,5	8,5
		max	37,1	40,3	35,8
	Prawy / Right	n	20	16	7
		$\bar{x}$	28,1	26,6	30,3
		min	18,9	4,1	13,3
		max	41,2	39,2	37,1

Tablica 4. Częstość występowania odnóg na tykach
Table 4. Frequency of tines on the main beams

Odnogi / Tines		Miano / Value	Miejsce pochodzenia wieńców/ Place of origin		
			Spała n tyk / number of beams – 21 A	Podarowane przez Wilhelma II z łowisk europejskich / Antlers from different European forests, presented by Wilhelm II n tyk / number of beams – 16 B	Podarowane przez Wilhelma II z Puszczy Rominckiej / Antlers from the Romincka Forest, presented by Wilhelm II n tyk / number of beams – 7 C
Oczniaki / Brow tines	Lewy / Left	n odnóg / number of tines %	21 100	16 100	7 100
	Prawy / Right	n odnóg / number of tines %	21 100	16 100	7 100
Nadoczniaki / Bay tines	Lewy / Left	n odnóg / number of tines %	13 61,9	12 75,0	3 42,9
	Prawy / Right	n odnóg / number of tines %	14 66,7	13 81,3	3 42,9
Opieraki / Try tines	Lewy / Left	n odnóg / number of tines %	19 90,5	16 100	7 100
	Prawy / Right	n odnóg / number of tines %	20 95,2	16 100	7 100

Tablica 5. Występowanie odnóg w koronach (liczba odnóg – liczba koron z odnogami)

Table 5. Occurrence of tines on crown (number of tines – number of crowns with tines)

Liczba odnóg w koronie / Number of tines on the crown	Spała n – 21 A		Podarowane przez Wilhelma II z łowisk europejskich / Antlers from European forests, presented by Wilhelm II n – 16 B		Podarowane przez Wilhelma II z Puszczy Rominckiej / Antlers from the Romincka Forest, presented by Wilhelm II n – 7 C	
	Liczba koron z odnogami na lewej tyce / Number of crowns with tines on the left beam	Liczba koron z odnogami na prawej tyce / Number of crowns with tines on the right beam	Liczba koron z odnogami na lewej tyce / Number of crowns with tines on the left beam	Liczba koron z odnogami na prawej tyce / Number of crowns with tines on the right beam	Liczba koron z odnogami na lewej tyce / Number of crowns with tines on the left beam	Liczba koron z odnogami na prawej tyce / Number of crowns with tines on the right beam
1*	2	2	1	–	–	
2**	3	6	1	1	1	1
3	10	8	6	10	1	2
4	4	3	6	4	4	1
5	2	2	1	–	1	3
6			1	1	–	–
Średnia liczba odnóg w koronie / Average number of tines on the crown	3,0	2,8	3,5	3,4	3,7	3,9

*, ** – tyki zakończone grotem lub 2 odnogami nie są uznawane jako korony / Beams with a single point or only two tines are not classified as crowns.

Tabela 6. Charakterystyka wybranych cech poroży (cm)
Table 6. Characteristics of selected features of antlers (cm)

Wyszczególnienie / Feature		Miano / Value	Miejsce pochodzenia wieńców / Place of origin		
			Spała n – 21 A	Podarowane przez Wilhelma II z łowisk europejskich / Antlers from different European forests, presented by Wilhelm II n – 16 B	Podarowane przez Wilhelma II z Puszczy Rominckiej / Antlers from the Romincka Forest, presented by Wilhelm II n – 7 C
Obwód róż / Circumference of coronet	Lewy / Left	$\bar{x}$ min max	20,4 17,8 23,3	21,6 17,6 27,7	20,5 19,7 21,7
	Prawy / Right	$\bar{x}$ min max	20,5 17,7 23,8	20,1 16,4 27,8	20,8 19,9 21,6
Dolny obwód tyk / Lower beam circumference	Lewy / Left	$\bar{x}$ min max	12,7 9,7 13,8	13,3 12,2 16,3	14,2 12,6 15,2
	Prawy / Right	$\bar{x}$ min max	12,5 9,7 13,5	13,3 12,0 14,6	14,4 13,8 15,5
Górny obwód tyk / Upper beam circumference	Lewy / Left	$\bar{x}$ min max	11,4 8,4 13,8	12,1 11,1 13,8	12,9 11,8 13,6
	Prawy / Right	$\bar{x}$ min max	11,3 8,6 13,8	12,3 11,1 14,0	13,1 12,7 14,3
Długość mozdzeni/ Length of pedicles	Lewy / Left	$\bar{x}$ min max	3,2 2,3 4,6	2,8 1,8 3,7	3,1 2,2 4,2
	Prawy / Right	$\bar{x}$ min max	3,2 2,4 4,2	3,0 1,8 3,9	3,1 2,2 4,1
Szerokość mozdzeni / Width of pedicles	Lewy / Left	$\bar{x}$ min max	3,9 3,3 4,3	4,3 3,7 4,8	4,1 3,9 4,4
	Prawy / Right	$\bar{x}$ min max	4,0 3,2 4,8	4,3 3,9 4,8	4,2 3,9 4,4
Rozstęp pomiędzy mozdzeniami / Distance between pedicles	Dolny / Lower	$\bar{x}$ min max	5,3 3,9 6,2	5,0 3,8 5,8	5,5 4,4 6,2
	Górny / Upper	$\bar{x}$ min max	7,8 6,3 9,2	7,2 6,0 8,4	7,5 5,9 8,6

Zdjęcia ze spalskiej kolekcji poroży
Photos of Antlers in the Spała Collection

Projekt okładki, opracowanie graficzno-techniczne: *Sylvia Rogowska-Kusz*

Przekład na jęz. angielski: *Aleksandra Radziwoń*

Współpraca: *Maksymilian Słoniewski*

Zdjęcie na okładce płyty: Poroże zdobyte przez cara Mikołaja II w 1903 roku w obrębie Sługocice w Lasach Spalskich

Zdjęcia archiwalne pochodzą z książki Michała Słoniewskiego i Swietlany Czestnych,

Pałac i ludzie. Historia rezydencji myśliwskiej w Spale w latach 1885–1945, Spala 2014

Zdjęcia poroży ze spalskiej kolekcji poroży wykonano w Foto Studio M Stefan Marcinkowski z Tomaszowa Mazowieckiego

© for the text by Roman Dziedzic, Michał Słoniewski, Spala 2015

© for this edition Lokalna Organizacja Turystyczna, Spala 2015

ISBN 978-83-932554-1-2

Zabronione jest kopiowanie i powielanie zamieszczonych w książce zdjęć oraz tekstu w jakiegokolwiek formie bez zgody właścicieli praw autorskich i wydawcy. Wydawnictwo dołożyło wszelkich starań, by określić autorstwo wykorzystanych w książce ilustracji. Zwracamy się jednocześnie z prośbą o kontakt osoby mogące pomóc w ustaleniu autorów lub źródeł informacji.

Lokalna Organizacja Turystyczna w Spale

ul. Nadpiliczna 3, 97-215 Inowłódz

Spala 2015

Przygotowanie do druku: Magraf s.c., Bydgoszcz

Wykonanie płyty: Akord, ul. Batorego 2A m.119, 05-091 Ząbki